

Sesti dio

OSLOBOĐENJE TUZLE

U drugoj polovini avgusta 1944. godine položaj Trećeg Rajha i njegovih saveznika na Balkanu ušao je u kritičnu fazu. Ofanzivom Crvene armije slomljeno je južno krilo njemačkog fronta na Istoku. To je dovelo do ispadanja iz tabora sila osovine, prvo Rumunije (23. avgusta), a uskoro i Bugarske (9. septembra). Istovremeno s tim događajima je tekao i prodor jakih snaga NOVJ iz Crne Gore, Sandžaka i istočne Bosne (udarna grupa divizije-2. proleterska, 5. krajiška i 17. istočnobosanska, 1. proleterski i 12. vojvođanski korpus) u Srbiju. Time su se, u stvari, ostvarile strategijske zamisli vrhovnog komandanta NOV i POJ, maršala Tita, da se u pravo vrijeme - kada počne rasplet na Balkanu - i na najpogodnijim i najvažnijim operacijskim prostorijama (duž Moravske i Vardarske doline i u širem rejonu beogradskog strategijskog čvora) nađu jake snage Narodnooslobodilačke vojske. Povezivanjem grupacija NOVJ koje su prodirale sa zapada sa snagama pod komandom glavnih štabova Srbije i Makedonije, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije bila je u mogućnosti da ispolji bitan uticaj na slamanje njemačke odbrane na Balkanu. Ta činjenica se jasno vidi iz više njemačkih izvora. Na ovom mjestu ona će biti ilustrovana fragmentima iz izvještaja koji je njemački komandant Jugoistoka, feldmaršal Vajks, uputio, 20. septembra 1944. godine svojoj Vrhovnoj komandi.

»Koordinirano sa političkim i operativnim uspjesima neprijatelja na rumunskom i bugarskom području« - izvještava Vajks - »crvene jedinice bandi u unutrašnjosti područja Jugoistoka su prešle u odlučujući napad na saobraćajne linije i pozicije oružanih snaga okupacionih trupa. Težište je, neosporno, u Srbiji i Makedoniji. Treba, konačno, smatrati pogrešnom klasifikacijom tog neprijatelja kao 'banditskog protivnika'. Radi se, izuzimajući novoformirane jedinice, o operativno i taktički dobro vođenim, teškim oružjem do zavidne mjere naoružanim grupacijama snaga, koje se odlikuju dinamikom koju ne treba potcijeniti i čija brojnost stalno raste... Zadatak ovog unutrašnjeg neprijatelja je, takođe, uništenje svih Nijemaca, to je njegov krajnji cilj. Za postizanje tog cilja njegovo glavno sredstvo je otežavanje, odnosno sprečavanje pomjeranja njemačkih sna-

a, naročito prema sjeveru, jer bi time Nijemci mogli postići koncentraciju svojih snaga kojoj se on u datom slučaju ne bi mogao oduprijeti. U stvari, Tito je već uspio da, u sadejstvu sa angloameričkim vazduhoplovstvom, gotovo potpuno paralizuje odvijanje željezničkog saobraćaja iz Grčke prema Beogradu, da trupe koje su vršile pomjeranje rasparča na velikim odstojanjima i da ih mnogostruko veže, kao i da u najvećoj mjeri teško poremeti saobraćaj cisterni i dovoz uglja prema jugu, te da gotovo ukoči transport evakuacije (pogonsko gorivo). Za kretanje jug - sjever za sada ne toliko značajnoj, ali u daljoj perspektivi ni manje važnoj saobraćajnoj vezi Beograd - Zagreb prijeti ista sudbina.. „¹⁾»

Prema tome, snage Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, koje su deistvovala na tlu Srbije i Makedonije, dovele su u krizu njemačku odbranu na Balkanu upravo u vrijeme kada su trupe Crvene armije prenosile svoja dejstva na teritorije Rumunije i Bugarske i kada su se primicale istočnim granicama Jugoslavije.

Posebno je za Nijemce i za sve kvislinge bila teška situacija u Srbiji. Svi su se našli pred problemom kako odbraniti svoje pozicije u tom dijelu Jugoslavije. Njemačko komandovanje je hitno privlačilo svoje snage na jugoslovensko-bugarsku granicu, u dolinu Morave i važne regione (Beograd, Kraljevo i dr.) radi organizovanja odbrane od trupa Crvene armije, koje su nastupale preko Rumunije i Bugarske, i od snaga NOVJ koje su se grupisale u operativno najvažnijim regionima. Tim grozničavim pregrupisavanjem snaga, Nijemci su željeli da zaustave brz prodor trupa Crvene armije u dolinu Morave i da osiguraju izvlačenje Grupe armija »E« iz Grčke. To je, naravno, uticalo da se smanji pritisak njemačkih korpusa i divizija u drugim krajevima Jugoslavije, posebno u istočnoj Bosni, gdje su se, sa malim prekidima, od marta 1944. godine, redale jedna za drugom operacije i poduhvati 5. SS korpusa.

Uporedo sa njemačkom komandom Jugoistoka i četnička Vrhovna komanda je, u sprezi s Nedićevom upravom, pokušavala da u neposrednoj saradnji s njemačkim okupatorom izvrši mobilizaciju svojih jedinica u Srbiji i drugim krajevima i da u tom poslednjem trenutku učini sve što može da bi se produžila borba za uspostavljanje monarhističkog poretka u Jugoslaviji. U isto vrijeme su i ostale reakcionarne snage u zemlji preduzimale korake i počinjale ranije pripremane akcije da, s osloncem na njemačkog okupatora ili pak na zapadne saveznike, spreče narodnooslobodilački pokret da svoju dominantnu političku i vojnu ulogu u borbi protiv sila osovine dovede do pobjedonosnog završetka.

1) Zbornik NOR, XII/4, dok. br. 135.

Međutim, u ljeto 1944. godine, najvećem dijelu naroda i narodnosti Jugoslavije bilo je jasno da će nacistička Njemačka izgubiti rat i da će s njom biti poražene i sve one snage u zemlji koje su se našle udružene s okupatorom u borbi protiv NOP-a.

Takav razvoj vojno-političke situacije u Jugoslaviji pojačavao je proces previranja u neprijateljevim redovima, posebno u sastavu kvislinških formacija. On je zahvatao njihovo boračku masu i niži starješinski sastav, dok su njihovi vrhovi, i pred izvjesnog kolebanja, nastavljali tijesnu saradnju sa njemačkim okupatorom. Pri tome oni su nastojali da učvrste postojeće i stvore nove veze i oslonce među pojedinim organima i obavještajnim službama zapadnih saveznika koje su, mimo zvanične politike, održavale veze i podsticale razne kolaboracioniste u Jugoslaviji. Da bi se pospješio proces odvajanja dijela masa koje su još bile vezane za okupatore i kvislinge od njihovih reakcionarnih vrhova, maršal Tito je, 30. avgusta, uputio posljednji poziv domobranima, četnicima i pripadnicima drugih kvislinških jedinica da se do 15. septembra predaju jedinicama NOV i POJ.²¹ Taj poziv imao je snažan odjek među mnogim neprijateljevim jedinicama u svim krajevima Jugoslavije, pa i istočnoj Bosni.³¹

2) Zbornik NOR, 11/13, Posljedni poziv predsjednika NKOJ-a i vrhovnog komandanta NOV i POJ maršala Tita svim zavedenim slugama okupatora, 30. 8. 1944, dok. br. 477.

3) O uticaju tog poziva maršala Tita na kvislinške formacije ima više dokumenata raznih kvislinških i njemačkih komandi i ustanova. Tako, na primjer, Vojnoprivredni štab Komande Jugoistoka u izvještaju Upravi za vojnu privredu Vrhovne komande Vermahta, 19. 9. 1944. godine (Zbornik NOR, XII/4, dok. br. 134) piše sljedeće:

»Tito je hrvatskim oružanim snagama postavio ultimatum da mu pridruže do 15. 9. 1944. Ovo je dovelo do pojave rasula unutar hrvatskih oružanih snaga, koje su, napuštajući svoje položaje po bataljonima i pukovima, prelazile komunistima; ovo se odnosi na dijelove legionarskih divizija koje su obuku završile u Njemačkoj.

Osipanje postoji i u muslimanskoj SS-diviziji 'Handžar', koja još drži tuzlanski basen...«

Četiri dana ranije o tome je izvijestio i njemački vazduhoplovni izaslanik u Zagrebu (Zbornik NOR, XII/4, dok. br. 131):

»Dezertiranje pripadnika hrvatskih oružanih snaga ustanicima, u zadnje vrijeme se znatno pojačalo« - stoji u njegovom izvještaju. »Računa se u prvoj dekadi septembra na 4.000 do 4.500 ljudi, i to ne kao pojedinci, već kao formacijske jedinice. Vazduhoplovni školski puk iz Petrovaradina je kao cjelina, sa oko 400 oficira, podoficira i vojnika, prešao neprijatelju... Slični pokušaji u Sarajevu, gdje je, međutim, uspjelo samo dvadesetorici oficirskih pripravnika da dezertiraju... Na hrvatskoj strani ove pojave se pravdaju sa raspuštenim oficirskim sastavom. Stvarni razlog biće u paničnom strahu što ga je izazvao Titov poziv da će onaj ko se ne bude do 15. 9. dobrovoljno javio biti izveden pred partizanski sud...«

1. *Oslobođenje Kladnja i Zvornika*

I poslije prodora navedenih grupacija NOVJ u Srbiju, istočna Bosna je i dalje ostalo važno operativno područje. Vrhovni štab NOV i POJ imao je u planu da se preko nje u Srbiju prebace 11. krajiška i 28. slavonska divizija, a da 3. korpus bude ne samo oslonac za izvršenje pokreta tih divizija, nego i operativna veza snaga NOVJ u Bosni sa Sremom i zapadnom Srbijom.

Za njemačko komandovanje je istočna Bosna poslije prodora grupacija NOVJ u Srbiju izgubila onaj značaj koji je imala od proljeća 1944. godine. Ali, i u novonastaloj situaciji, ono je u njoj zadržalo, pored šarolikih kvislinških jedinica, i svoju 13. SS diviziju. Te neprijateljeve snage su ukupno bile nekoliko puta nadmoćnije od 3. korpusa. Međutim, one više neće biti sposobne da nastave ofanzivna dejstva. U dotadašnjim borbama 13. SS divizija pretrpjela je značajne gubitke, a prostor koji je trebalo da drži bio je nesrazmjerno velik u odnosu na njene snage koje su se našle u Birču i srebreničkom kraju i na Romaniji. Cijelo područje sjeverno od Spreče ostalo je bez njene kontrole. Zbog toga je, 1. septembra, njen 28. puk dobio zadatak da se iz rejonu jugoistočno od Vlasenice povрати u stari rejon obezbjeđenja (na područje Majevice i Semberije), dok je 27. puk zadržan još dan-dva na prostori Milići - Srebrenica,⁴⁾ odakle je pokrenut ka tuzlanskom basenu. Tom pregrupacijom neprijatelj je pokušavao da zadrži pod svojom kontrolom najvažnije regione istočne Bosne.

Štab 3. korpusa bio je u toku tih zbivanja, pa je procijenio da su se stekli uslovi da se preuzme inicijativa od neprijatelja. Smatrao je da glavne snage treba da uputi u tuzlanski basen i na Majevicu, u Semberiju i u Posavinu. U toj situaciji to su bila operativno i politički najvažnija područja istočne Bosne. U njima su, pored ostalog, postojale mogućnosti popune dosta pririjeđenih jedinica, što je bilo od nemalog značaja. O svojim planovima izvjestio je Vrhovni štab, tražeći da ih odobri. Odmah je za njih dobio saglasnost, pa je, 31. avgusta, izdao operativnu zapovijest: njom je predvidio da 11. krajiška i 38. istočnobosanska divizija ovladaju područjem Majevice, Semberije, Posavine i Trebave, a da se 27. divizija zadrži u Birču sa zadatkom da otuda razvije ofanzivna dejstva u dolini Spreče i ka Srebrenice.⁵⁾

4) Zbornik NOR, XII/4, dnevni izvještaj njemačkog komandanta Jugoslova, 1. 9. 1944, dok. br. 121.

5) Isto, IV/28, cit. dok. br. 118, i IV/29, zapovijest štaba 38. divizije od 1. 9. 1944, dok. br. 6.

U to vrijeme 27. divizija se nalazila u sljedećem rasporedu: 16. muslimanska brigada u rejonu Malog Polja, 19. birčanska - na prostoriji Bačkovac, Borogovo, Rakino Brdo, a 20. romanij-ska brigada u neposrednoj vezi sa 16. brigadom, u rejonu sela Ponjerka, Klještani i Rječica.⁶⁾ Ni jedna nije bila u neposrednom dodiru sa neprijateljem, jer su se pukovi 13. SS divizije nalazili u pokretu, ili su se pripremali da krenu ka tuzlanskom basenu i Majevidi. Takođe, ka Majevidi se povlačila i glavnina istoimenog četničkog korpusa. Lokalne kvislinške jedinice (četnici, zeleni kadar, milicija), na prostoriji oko rejona rasporeda 27. divizije, ostavši same na »svojim« terenima, nisu bile značajnija prepreka za ostvarivanje zadataka koje je dobila 27. divizija-

U duhu opšteg zadatka koji je postavio štab korpusa, štab 27. divizije riješio je da se prvo ovlada Kladnjom i time eliminiše jedno od značajnijih neprijateljevih uporišta koje je štitalo prilaz dolini Spreče i tuzlanskom basenu. Taj zadatak je dodijelio 16. muslimanskoj brigadi.⁷⁾ Krajem avgusta 1944. godine u toj varošici neprijatelj je ostavio samo dvije čete milicije i nešto ustaša. Tu posadu, naročito milicijske čete, u znatnoj mjeri je borbeno paralisao Kladanjski NOP odred, najviše političkim djelovanjem.⁸⁾

Za zauzimanje Kladnja štab 16. brigade je upotrijebio sve tri bataljona, ostavivši u rezervi samo jednu četvu. Napad je počeo u ponoć 31. avgusta na 1. septembar. Prethodila mu je minobacačka priprema sa po tri mine na svako oruđe. Poslije kraće borbe neprijatelj je, izložen koncentričnom napadu, prekinuo otpor i vješto se izvukao u okolne šume. Jedinice brigade su ušle u varošicu ne pretrpjevši u borbi gubitke. Zaplijenjeno je svega 14 pušaka, 2.500 metaka i manja količina vojne opreme. Pred zoru neprijatelj je pokušao iznenadnim napadom da povрати varošicu, ali je bio lako odbijen. Poslije svanuća u Kladanj je stigao istoimeni partizanski odred. On je tu preuzeo garnizonu službu, a sutradan i desetak milicionera koji su se predali jednom od bataljona 16. muslimanske brigade.⁹⁾

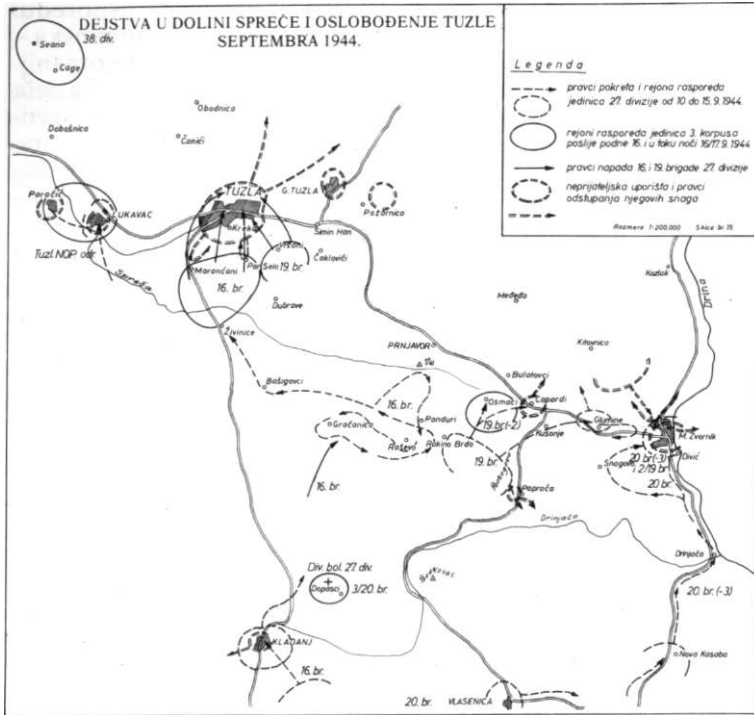
Štab 27. divizije naredio je toj brigadi da ostane na širem rejonu te varošice. U duhu dobijenog zadatka ona je, do 8. septembra, na više mjesta porušila drum prema Zivinicama i po-

6) Isto, IV/29, izvod iz operacijskog dnevnika štaba 27. divizije, 1.9. 1944, dok. br. 5.

7) Isto.

8) Zbornik NOR, IX/6, izvještaj političkog komesara 27. divizije od 13. 7. 1944, dok. br. 101.

9) Ahmet Đonlagić i Ćamil Kazazović, cit. d., str. 175-6.

Dejstva u dolini Spreče i oslobođenje Tuzle

kušavala da političkim radom s mještanima utiče na vojnike milicijskih jedinica, koji su se krili po obližnjim šumama, da pređu na stranu NOV i POJ. U tome je, međutim, postigla samo djelimične rezultate: svega oko 30 milicionera s oružjem se predalo njenim jedinicama.¹⁰¹

Za to vrijeme su 19. birčanska i 20. romanijska brigada uglavnom bile bez dodira s neprijateljem. Poslije dugotrajnih borbi i pokreta, kratkotrajni predah je iskorišćen za sređivanje jedinica, što je posebno bilo aktuelno i potrebno za 19. brigadu. Divizijski komitet KPJ za 27. diviziju i štab divizije ocijenili su nužnim da se - zbog počinjenih propusta u proteklom periodu

10) Isto, str. 177.

- izvrši kadrovska izmjena u štabu te brigade: dotadašnji komandant i politički komesar su povučeni na druge dužnosti, a (6. septembra) za komandanta je postavljen Vojo Ivanović Crnogorac, za političkog komesara Nikola Andrić i za zamjenika komandanta Svetozar Vuković Žarko.¹¹⁾

Prateći pokrete neprijatelja, štab 27. divizije ocijenio je, 6. septembra, da u dolini Spreče istočno od Tuzle više nema snaga 13. SS divizije, da su se i dijelovi Majevičkog četničkog korpusa već povukli iz doline Spreče, a da su se u rejonu Paprače zadržale manje četničke grupe. Na osnovu te procjene riješio je da sa glavnim snagama ovlada dolinom Spreče i prekine vezu između Zvornika i Tuzle. S tim ciljem je 19. birčanska brigada dobila zadatak da 7. septembra očisti rejon Paprače i Capardi od četničkih grupa, a narednog dana da napadne neprijatelja na drumu od sela Glumina do Capardi i u rejonu Osmaka; poslije toga je trebalo da se njena dva bataljona postave u rejon k. 419, selo Kusonje, a jedan na Borogovo (k. 813) i kod sela Rudnik; 16. muslimanskoj - da se iz rejona Kladnja prebaci do kraja dana 8. septembra u rejon selo Jelovo Brdo, Vis (trig. 452), Korja šuma; i, 20. romanijskoj brigadi - da sa glavninom ostane na prostoru Vlasenica - Drinjača, a da jedan njen bataljon preuzme Divizijsku bolnicu (u selu Dopasci) od 16. brigade.¹²⁾

Po toj je zapovjesti 27. divizija počela da izvršava svoj zadatak u dolini Spreče (skicu br. 15). Ispred jedinica 19. birčanske brigade koje su, 7. septembra u 3 časa, krenule u pretres sela Paprače i Matkovca raspršile su se grupe iz sastava Papračke i Sprečke četničke brigade, ne pružajući nigdje značajniji otpor. Tada su se u dolini Spreče još nalazili dijelovi 27. puka 13. SS divizije, koji su bili u pokretu ka Tuzli. Njihove dvije kolone odmah su krenule iz sela Bulatovaca u pomoć pomenutim četničkim brigadama. Poslije višečasovne borbe bataljoni 19. brigade su ih prisilili da se povuku nazad. Za to vrijeme je 16. brigada maršovala i bez borbe stigla do sela Žepiniča.¹³⁾

Zbog ispada tih dijelova 13. SS divizije, štab 27. divizije je donekle izmijenio zadatke koje je dao jedinicama 6. septembra. Zadržao je 19. brigadu na položajima iznad sela Vidakovići i dalje na liniji Borogovo (trig. 854) - Pantelići - Sajtovići - Rakino Brdo, a 16. brigadi je naredio da se postavi na lijevo krilo 19.

11) Zbornik NOR, IX/7, izvještaj pomoćnika političkog komesara 19. birčanske brigade CK KPJ (i Oblasnom komitetu KPJ za istočnu Bosnu), 30. 9. 1944, dok. br. 34.

12) Isto, IV/29, zapovijest štaba 27. divizije od 6. 9. 1944, dok. br. 39.

13) Isto, cit. dok. 136.

brigade, u rejon sela Rakino Brdo, Panduri i Raševo.¹⁴¹ Namjeravao je da prikupljenim snagama tih brigada ovlada rejonom Osmaka, gdje se ranije nalazio aerodrom 3. korpusa i da obezbijedi njegovo ponovo aktiviranje (što je štab 3. korpusa tražio) radi evakuacije ranjenika i dotura savezničkih (anglo-američkih i sovjetskih) pošiljki municije, oružja i druge vojne opreme.¹⁵¹ Pored toga, jedinice divizije su dobile zadatak da upoznaju stanovništvo i pripadnike kvislinških formacija s pozivom maršala Tita da pređu na stranu NOV i POJ.

Razvijajući aktivnost u tom pravcu, štab 16. muslimanske brigade je tih dana izdao proglas Muslimanima doline Spreče, u kome ih je upoznao sa pozivom maršala Tita i pozvao pripadnike zelenog kadra da pređu na stranu NOV i POJ.¹⁶⁾ U izvorima nema sličnog proglašenja koji je upućen četničkim jedinicama u rejonu Papraće. Vrlo je vjerovatno da su štabovi divizije i 19. birčanske brigade angažovali terenske političke radnike da u neposrednim kontaktima sa stanovništvom obezbijede da se sa Titovom amnestijom upoznaju i četnici tog kraja. To je vjerovatno i bio razlog što se glavnina divizije u toku 9. i 10. septembra zadržala iznad istočnog dijela doline Spreče bez borbene aktivnosti.^{17)*}

Svakako, za ta dva dana štab divizije mogao je potpunije sagledati situaciju na operativnom području divizije. Kao rezultat toga uslijedila je njegova odluka da 19. birčansku i 20. romanjsku brigadu angažuje ka rejonu Zvornika, a 16. muslimansku da zadrži u dolini Spreče, ali bliže Živinicama i Tuzli. Imao je obavještenja da se u selima Gračanici, Zloسلu i Svoјatu nalazi oko 100 zelenokadrovaca i da oni, kao i grupe vojnika koji su dezertirali iz 13. SS divizije, lutaju po okolnim šumama i traže vezu s tom brigadom. Zbog toga je ona, 10. septembra, upućena u ta sela. Međutim, kada je uveče 10/11. septembra stigla u njih, zelenokadrovci su je dočekali vatrom. Njeni bataljoni su odmah prešli u napad i za kratko vrijeme slomili otpor. Neprijatelj je, dobro poznavajući teren, izbjegao u okolne šume. Zarobljena su samo četvorica, a ni jedan zelenokadrovac se nije predao. Sutradan su uhvaćene veze sa nekim od starješina zelenokadrovskih jedinica, pasu članovi štaba 16. brigade, prema do-

14) Isto, zapovijest štaba 16. muslimanske brigade od 8. 9. 1944, dok. br. 49 i cit. dok. br. 136.

15) Tih dana su primljene i dvije pošiljke sovjetske opreme koju su avioni spustili padobranima u rejon KJadnia (Zbornik NOR, IV/29, cit. dok. br. 49 i 136).

16) Ahmet Đonlagić i Ćamil Kazazović, cit. d, str. 177.

17) Zbornik NOR, IV/29, cit. dok. br. 136.

bijenom ovlašćenju, s njima održali sastanak, upoznali ih sa amnestijom i pozvali da se sa svojim vojnicima predaju 16. muslimanskoj brigadi.¹⁸⁾

Iako su se zelenokadrovske jedinice u dolini Spreče organizaciono raspadale, njihovo ljudstvo izbjeglo u šume još uvijek se ustručavalo i kolebalo da pređu na stranu NOV i POJ. Isti je slučaj bio i sa dezerterima iz 13. SS divizije koji su se, bježeći iz te zloglasne njemačke divizije, plašili da se predaju jedinicama Narodnooslobodilačke vojske. Zbog toga je štab 16. muslimanske brigade naredio, 11. septembra, svojim bataljonima da razviju što intenzivniju aktivnost među stanovništvom u dolini Spreče, da ga upoznavaju sa proglasom štaba brigade i da vode računa o tome da odnos prema narodu bude u svemu korektan, a da se snabdijevanje jedinica vrši samo preko narodnooslobodilačkih odbora.¹⁹⁾ Po naređenju štaba divizije, predstavnici te brigade su i 12. septembra održali jedan sastanak sa stariješinama zelenog kadra iz sela Međaša. Na njemu su upoznati sa pozivom maršala Tita i postavljen im je zahtjev da sa svojim vojnicima pređu na stranu NOV i POJ. Oni su to prihvatili, ali su zahtijevali da im se dozvoli da sami obrazuju partizansku jedinicu u koju bi mogli da budu raspoređeni politički komesari. Naravno, taj uslov nije prihvaćen.²⁰⁾

Mada 16. muslimanska brigada nije mogla za tih nekoliko dana da pokrene ljudstvo zelenokadrovskih jedinica i odbjegli vojnike iz 13. SS divizije da pređu na stranu NOV i POJ, pod njenim uticajem ubrzavao se proces raspadanja tih jedinica u selima oko Tuzle. Kako će se kasnije vidjeti, to će olakšati da se bez velikih teškoća oslobodi taj rudarsko-industrijski centar.

Isto tako se povoljno razvijala situacija u dolini Drine, oko Zvornika. U prvoj polovini septembra 1944. godine, Vrhovni štab je budno pratio situaciju u tim krajevima i kretanja divizija koje su dobile zadatak da se preko istočne Bosne prebace u Srbiju. U njegovim planovima trebalo je da to učine 11. krajiška divizija, koja je već bila u istočnoj Bosni, i 28. slavonska divizija, koja se nalazila u srednoj Bosni. Nekoliko puta je intervenisao kod štaba 3. korpusa da se 11. divizija uputi u Srbiju. Kako se ona nalazila (sa 38. divizijom) na području Majevice i Posavine, koje je branio neprijatelj sa jakim snagama, štab 3. korpusa je smatrao da ne bi bilo svrsishodno da se preko te prostorije pro-

18) Ahmet Donlagić i Ćamil Kazazović, cit. d, str. 177-8.

19) Isto.

20) Isto.

bija do Drine, paje riješio daje povuče u dolinu Spreče i da precacivanje u Srbiju izvrši s osloncem na 27. diviziju. Na takvu odluku uticalo je i saznanje da se 13. SS divizija povlači iz doline Spreče i iz rejona Tuzle na sjever. Zato je štab 3. korpusa naredio, 11. septembra, 27. diviziji da što prije raščisti situaciju u rejonu Zvornika.²¹ Sutradan je izvjestio Vrhovni štab da će i 11. diviziju upotrijebiti u izvršenju tog zadatka. Međutim, ona se tada nalazila zapadno od Tuzle²²) i neće imati ni vremena, a ni potrebe da se tada borbeno angažuje u dolini Drine.

Prema dobijenom naređenju, štab 27. divizije pokrenuo je svoju glavninu prema Zvorniku 11. septembra. Tog dana je 19. birčanska brigada ovladala rejonom Čapardi, nanijevši tom prilikom značajne gubitke neprijatelju.²³ Istog dana je i glavnina 20. romanijske brigade (štab i 1. i 2. bataljon) pomjerena u rejon Nove Kasabe. Da bi mogao što pouzdanije izvršiti dobijen zadatak, štab divizije naredio je da se i 16. muslimanska brigada u toku 13. septembra povрати u rejon sela Rakino Brdo, Tupkovići i Osmaci, bliže glavnini divizije.

U to vrijeme u Zvorniku se nalazila neprijateljeva posada od oko 400 do 500 vojnika (dijelovi 2. bataljona 8. domobranskog sdruga, bataljon tzv. Ruskog zaštitnog korpusa, žandarmi i zelenokadrovci).²⁴ I sastav tih neprijateljevih jedinica bio je pokoleban.

Za zauzimanje Zvornika štab 27. divizije upotrijebio je glavninu 20. romanijske brigade, davši njenom štabu slobodu da sam, zavisno od mjesne situacije, organizuje napad. Na osnovu tog ovlašćenja, štab brigade je riješio da se napad na neprijatelja u Zvorniku izvrši noću 12/13. septembra na taj način što će 2. bataljon napadati duž drumu od sela Divića, a 1. bataljon preko Snagova. Svoju odluku je zasnivao na procjeni da pravac od Divića brane male snage neprijatelja, jer je izvanredno zaštićen ranijim (još iz vremena turske vladavine i starijim) fortifikacijama, pa je njim gotovo nemoguće prodrijeti u grad. Dakle, osnova njegove ideje napadaje bila da se neprijatelj iznenadi. Glavnina brigade krenula je iz Drinjače 12. septembra u 23 časa. Sa 2. bataljonom pošao je štab brigade. Kada se prethodnica primakla

21) Zbornik NOR, IV/29, dok. br. 133, str. 541-2, izvještaj štaba 3. korpusa Vrhovnom štabu, 26. 10. 1944, dok. br. 53.

22) Isto.

23) U operacijskom dnevniku štaba 27. divizije se navodi daje neprijatelj imao 20 mrtvih i 60 ranjenih, a 19. brigada samo 2 ranjena (Zbornik NOR, IV/29, cit. dok. br. 136).

24) Zbornik NOR, IV/29, pregled rasporeda jedinica 3. zbornog područja na dan 4. 9. 1944, dok. br. 157.

gradskih zidinama, skinula je obuću i uputila se prema utvrđenoj gradskoj kapiji. Prepadom, hladnim oružjem, likvidiran je stražar i bez ispaljenog metka za čas je zarobljeno odjeljenje od 17 vojnika koji je tu bilo na osiguranju. Bataljon je odmah produžio u centar grada. Istovremeno je i 1. bataljon prešao u napad i prodro u grad. Iznenadjeni neprijatelj se brže-bolje povukao ka Kozluku i preko Drine u Mali Zvornik.²⁵ Tako je 20. romanijska brigada, smjelim napadom, u kome nije imala gubitaka, zauzela utvrđeni Zvornik, nanijevši neprijatelju gubitke od 25 mrtvih, 30 ranjenih i 18 zarobljenih. U gradu je nađen bogat plijen: 40.000 metaka, 50 kola hrane i razne vojne opreme.²⁶

Kada je Zvornik već bio oslobođen, štab 19. birčanske brigade uputio je prema njemu svoj 1. bataljon (iz rejon Borogova i sela Vidakovići). On je u pokretu imao manje borbe protiv četnika i zelenokadrovaca. Došavši do Zvornika, odmah se povratio u sastav svoje brigade i razmjestio u rejon sela Šeher.²⁷

Poslije zauzimanja Zvornika, glavnina 20. romanijske brigade zaposjela je položaje oko grada. Neprijatelj je tokom naredna dva dana bio pasivan. Jedino je povremeno tukao, s vatrenih položaja iz Srbije, artiljerijskom i minobacačkom vatrom njene položaje. Tek trećeg dana, 15. septembra, pokušao je da napadom dijelova Majevičkog četničkog korpusa (oko 500 vojnika, po našoj procjeni) povрати Zvornik. Uspio je da prodre do same ivice grada, ali su ga bataljoni 20. romanijske brigade i pristigli dijelovi 19. birčanske brigade (izvidačka četa i četa iz 2. bataljona) razbili i odbacili prema riječici Sapni u pravcu sela Kitovnice i Međeđe. Tom prilikom neprijatelj je, prema procjeni štaba 20. brigade, imao oko 50 izbačenih iz stroja, a iz jedinica 20. romanijske brigade poginulo je 6, a ranjeno 14 boraca.²⁸»

Za tih nekoliko dana dok je 20. brigada bila u Zvorniku u njene redove je iz toga grada stupilo 65 novih boraca.

Oslobođenjem Zvornika stvoreni su uslovi za nesmetano prebacivanje 11. krajiške divizije u Srbiju, jer je dolina Drine od Drinjače bila pod našom kontrolom na lijevoj obali. Ta divizija se 13. septembra nalazila jugoistočno od Zivinica, a dva dana kasnije u rejonu Osmaka. Tu je trebalo da se snabdije oružjem,

25) Mitar Minić, cit. čl., n. d, str. 527-8; A VII, k. 1112A, operacijski dnevnik 20. romanijske brigade, br. reg. 10-4.

26) Zbornik NOR, IV/29, cit. dok. br. 136 i depeše štaba 3. korpusa Vrhovnom štabu od 15. 16. i 18. 9. 1944, dok. br. 133, str. 544-7.

27) Isto, i A VII, k. 1112A, cit. br. reg. 10-4.

28) Isto.

municijom i drugom opremom iz savezničke pošiljke koja se stalno očekivala. Kako do tada avioni nisu stigli, jedinice 27. divizije su gotovo cio plijen municije iz Zvornika dale 11. diviziji i, uz to, preuzele njene teške ranjenike.²⁹⁾ U toku 17. septembra se ta divizija bez borbe prebacila u Srbiju južno od Zvornika.³⁰⁾

2. Oslobođenje Tuzle

Čim su se ispoljila dejstva divizija 3. korpusa na području Majevice i Posavine, posebno u dolini Spreče, položaj neprijatelja u tuzlanskom basenu bio je snažno uzdrman. Već 5. septembra je kvislinško Ministarstvo oružanih snaga NDH ocijenilo da je Tuzla ugrožena i da su zbog toga tražena pojačanja za taj garnizon.³¹⁾ Ali, u to vrijeme situacija se za neprijatelja pogoršavala iz dana u dan u svim krajevima Jugoslavije. Njemačka komanda Grupe armija »F« morala je hitno da prebacuje svoje snage iz Bosne i Hercegovine i Crne Gore i drugih krajeva za Srbiju, i to u vrijeme kada je cio neprijatelj sistem i u tim dijelovima Jugoslavije bio u dubokoj krizi. Amnestija maršala Tita izazvala je pojavu rasula i masovnog prelaženja vojnika iz domobranskih, zelenokadrovskih i četničkih jedinica na stranu Narodnooslobodilačke vojske. Ona je zahvatila i vojnike iz 369. legionarske i 13. SS divizije, koje su se nalazile u organskom sastavu njemačkog Vermahta.³²⁾

U vremenu od 1. do 8. septembra 1944. godine samo je iz 13. SS divizije dezertiralo oko 2.000 vojnika i podoficira.³³⁾ Najveći broj njih su to učinili dok su se pukovi te divizije prebacivali dolinom Spreče i preko Tuzle na područje Majevice. To je još više destabilizovalo već poljuljane pozicije neprijatelja u tuzlanskom basenu. Glavna neprijateljeva snaga u istočnoj Bosni - 13. SS divizija - nije se više mogla borbeno upotrijebiti, što je, naravno, obeshrabrivalo sve kvislinške formacije kojima je ona, od proljeća 1944. godine, bila glavni vojni i politički oslonac. Situacija u toj diviziji, koja je trebalo da bude glavna

29) Zbornik NOR, IV/29, depeše štaba 3. korpusa Vrhovnom štabu od 12. 13. i 16. 9. 1944, dok. br. 133, str. 541-5, i naredenje štaba 11. divizije od 15. 9. 1944, dok. br. 72, i 11/14, direktiva vrhovnog komandanta, komandantu 1. armijske grupe NOVJ, 15. 9. 1944, dok. br. 121.

30) Isto, cit. dok. br. 72 i IV/30, dok. br. 19.

31) Isto, IV/29, dnevni izvještaj Ministarstva oružanih snaga NDH za 5. 9. 1944, dok. br. 158.

32) Isto, XII/4, dnevni izvještaj komandanta Jugoistoka Vrhovnoj komandi Vermahta, 9. 9. 1944, dok. br. 127.

33) Isto, i fusnota 7. uz cit. dok.

vojna snaga onom dijelu muslimanske buržoazije koji je pokušavao da Bosnu i Hercegovinu izdvoji iz NDH i konstituiše kao njemački protektorat, bila je takva da se ona nalazila pred rasulom. Prema mišljenju nekih ustaških funkcionera, do takvog stanja je dovedena prvenstveno uspješnim partizanskim dejstvima tokom dva poslednja mjeseca, tj. tokom jula i avgusta. Zbog toga je novopostavljeni komandant 5. SS korpusa naredio komandantu 13. SS divizije »da dijelove svoje divizije iz Tuzle odmah povuče, bez obzira na konsekvence nastale ovim povlačenjem za grad Tuzlu i njenu sigurnost.«³⁴⁾

To povlačenje izvršeno je popodne 10. septembra. Ono je uticalo na pojedine starješine zelenokadrovskih grupa, kao i na grupe vojnika koji su dezertirali iz 13. SS divizije, da pokušaju pregovorima sa jedinicama NOV i POJ naći izlaz iz situacije u koju su došli. Navedenim insistiranje da se te jedinice i grupe u svom nedirnutom organskom sastavu uključe u NOV i POJ, što naravno nije prihvaćeno, dio njihovih starješina je pokušavao da zadrži svoj uticaj na te mase koje su se kolebale. Neizvjesnost među njima pojačavale su i vijesti da će Nijemci preuzeti Tuzlu i njenu okolinu četnicima sa Majevice, koji su otvoreno prijetili da će u gradu izvršiti masakr pristalica NOP-a i Muslimana i Hrvata.³⁵⁾

Povlačenje snaga 13. SS divizije izazvalo je paniku u redovima 12. ustaške i 10. domobranske posadne brigade, koje su bile raspoređene u rejonu Tuzle. Njihov operativni položaj se svakim danom pogoršavao. Izbijanjem 11. i 38. divizije NOVJ na zapadno područje Majevice i u Posavinu, bila je ugrožena njihova veza sa snagama 13. SS divizije koje su se povukle na liniju Bijeljina - Brčko - Gradačac. Kada su jedinice NOVJ izvršile napad na neprijateljeve garnizone u Doboju i Derventi (8 - 10. septembra)³⁶⁾ i kada je na stranu NOV i POJ iz tih garnizona prešlo oko 1.100 domobrana, neprijatelj je u tuzlanskom basenu bio ne samo izolovan i s te strane, nego i još više zaplašen da mu se ne priprema isti slom kakav su doživjele njegove jedinice u tim garnizonima. U toj situaciji za njemačko komandovanje bilo je najvažnije da pod svoju kontrolu stavi komunikacije u dolini Bosne, pa je prema Doboju odmah uputilo 7. pt divizion

34) AVII, k. 408A, pismo upravitelja ispostave Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost u Tuzli komandantu 3. korpusa NOVJ, 14. 9. 1944, br. reg. 59/1-6.

35) Isto.

36) Napad na neprijatelja u Doboju izvršile su 14. brigada (53) srednjobosanske i 21. brigada 28. slavonske divizije, a u Derventi - 18. srednjobosanska brigada. Vidi šire o tome: Zbornik NOR, IV/29, dok. br. 50 i 151.

7. SS divizije i dva ustaška bataljona. Tom intervencijom su u posljednjem času sprečene snage NOVJ da potpuno ovladaju tim važnim saobraćajnim čvorom.³⁷ Ali, neprijatelj više nije imao rezervi sa kojim bi mogao popraviti kritični položaj svojih snaga u tuzlanskom basenu, pa su jedinice pomenutih kvislinških brigada ostale bez očekivanih pojačanja. U posljednjem času su ustaše pokušale da prijetnjom s Nijemcima i četnicima otklone prodor jedinica 3. korpusa u Tuzlu. Šef ustaške policije (Ravnateljstvo za javni red i sigurnost) obratio se, 14. septembra, pismom komandantu 3. korpusa, general-lajtnantu Kosti Nađu, u kome je, između ostalog, iznio da će njemačko vazduhoplovstvo savršeno Tuzlu sa zemljom ukoliko je zauzmu jedinice NOV i POJ i da će četnici upasti u grad i počiniti masovne zločine nad njenim stanovništvom.³⁸

Štabu korpusa³⁹ bili su providni ti manevri. On je tih dana imao mnogo dokaza da se neprijatelj nalazi u krizi, da mu se lju-lja tlo pod nogama u tuzlanskom basenu. Čim su posljednje jedinice 13. SS divizije napustile Tuzlu, počelo je prelaženje dezertera iz te divizije na stranu NOV i POJ. Tako se, već 12. septembra, grupa od 120 tih vojnika (s oružjem) predala Tuzlanskom NOP odredu; sutradan je to učinila grupa od 600 vojnika.⁴⁰ U takvoj situaciji, oslonjen na 11. krajišku diviziju, taj je odred, iako relativno malobrojan, 14. septembra, zauzeo Lukavac i prekinuo vezu tuzlanskog garnizona sa Dobojom.

Ti i drugi događaji su pokazivali da se neprijateljeve snage u Tuzli nalaze u krizi. Ukazala se mogućnost da se oslobodi taj veliki rudarsko-industrijski centar, ali trenutno 3. korpus nije imao snage za taj poduhvat: 11. krajiška divizija (koja se 13. septembra nalazila jugoistočno od Živinica) morala se što prije prebaciti u Srbiju; 38. divizija se nalazila u dolini Bosne, kod Modriča, s trenutnim zadatkom da obezbijedi aerodrom s koga bi komandant i politički komesar 3. korpusa odletjeli na Vis, u

37) Isto.

38) AVII, k. 408A, cit. br. reg. 59/1-6.

39) Zbog potrebe referisanja, a i kadrovskih kombinacija koje je imao Vrhovni štab, komandant Košta Nad i politički komesar 3. korpusa Vladimir Popović pozvani su u Vrhovni štab. Oni su početkom septembra krenuli sa 38. divizijom da se, sa pogodnog mjesta iz Posavine, prebace avionom do Italije ili pak do Visa. Kako su u početku vremenske prilike bile nepovoljne, a kasnije - operativna situacija za dolazak aviona u Posavinu, oni će krenuti u Vrhovni štab tek 21/22. septembra, i to sa aerodroma kod Osmaka. U takvoj situaciji komandovanje jedinicama korpusa privremeno je preuzeo 10. septembra, načelnik štaba korpusa Jovan Vukotić.

40) Zbornik NOR, IV/29, depeša 3. korpusa Vrhovnom štabu, 13. i 14. 9. 1944, dok. br. 133, str. 542-4.

Vrhovni štab; glavnina 27. divizije bila je tada u širem rejonu Zvornika, u dolini Drine, vezana za zadatak prebacivanja 11. divizije u Srbiju. U takvoj situaciji načelnik štaba korpusa, general-major Jovo Vukotić, koji je privremeno komandovao korpusom, odlučio se da za oslobođenje Tuzle angažuje 38. diviziju. Vjerovatno joj je naređenje u tom smislu uputio kasno popodne, ili čak i uveče 14. septembra. Štab te divizije izdao je zapovijest u 22,30 časova tog dana u kojoj je istakao da divizija treba, po naređenju štaba korpusa, »... da usiljenim maršem izbije sa jednom brigadom na prugu Doboj - Tuzla, likvidirajući usput Gračanicu, i zatvori pravac od Doboja. Sa drugim snagama da se orijentiše u napad na Tuzlu sa njene južne strane.«⁴¹¹

Međutim, kako su jedinice 27. divizije relativno lako zauzele i držale Zvornik i time stvarale preduslove za nesmetano prebacivanje 11. krajiške divizije u Srbiju, on je, još 13. septembra, naredio da se 16. muslimanska brigada povrati iz rejona Rakinog Brda u rejon Živinica. Njegova namjera je bila da ona u selu Bašigovcima prihvati grupu dezertera iz 13. SS divizije.⁴²¹

Dovođenje 16. muslimanske brigade na južne prilaze Tuzli bilo je svakako povezano i sa namjeravanim napadom na neprijatelja u tuzlanskom rudarsko-industrijskom basenu. To se da zaključiti i po tome što je ona već 14. septembra zaposjela Živinice, Par-Selo i Morančane, rejon 5 - 10 km južno od Tuzle, gdje je prihvatila grupu od 112 bivših neprijateljevih vojnika.⁴³¹ Na pojavu njenih jedinica neprijatelj je već sutradan reagovao sa izviđačkim dijelovima, koje su one lako odbacile. Suočeno s opasnošću da njegove već izolovane i pokolebane brigade u Tuzli i njenoj okolini mogu biti uništene, neprijateljevo komandovanje je, vjerovatno 15. ili 16. septembra, odlučilo da se povuku prema Brčkom.⁴⁴¹

U rejonu Živinica su se nalazili štabovi 3. korpusa i 27. divizije. Iako su oba budno pratili stanje kod neprijatelja, ipak ni jedan nije zapazio izvlačenje neprijatelja iz Tuzle. Načelnik štaba korpusa je očekivao dolazak 38. divizije pa da s njome i dijelovima 27. divizije preduzme napad na tuzlanski garnizon. Međutim, komandant 27. divizije Pero Kosorić insistirao je tokom 15. a još više 16. septembra na tome da se grad što prije oslobodi i da se zbog toga ne čeka dolazak 38. divizije.⁴⁵¹ On je taj

41) Isto, zapovijest štaba 38. divizije od 14. 9. 1944, dok. br. 69.

42) Ahmet Đonlagić i Čamil Kazazović, cit. dj, str. 178.

43) Isto.

44) Tu odluku o evakuaciji Tuzle neprijatelj pominje tek u svom dnevnom izvještaju za 22. septembar 1944. Zbornik NOR, IV/29, dok. br. 173.

45) Saopštenje Rudija Petovara, tada načelnika štaba 27. divizije, dato autoru 1980. godine.

svoj zahtjev mogao zasnivati na dvije važne činjenice koje su govorile o slabosti neprijatelja: Tuzlanski NOP odred je bez velikih teškoća zauzeo i držao Lukavac, a 16. muslimanska brigada na južnim prilazima Tuzli gotovo da nije bila uznemirivana od neprijatelja. Zato je komandant 27. divizije smatrao da se grad može osloboditi sa 16. muslimanskom brigadom i dijelovima 27. divizije koji pristignu do početka napada; uz to bilo je važno da se drži Lukavac, koji je zauzeo Tuzlanski odred. Načelnik štaba korpusa saglasio se s tim predlogom tek prije podne 16. septembra. Odmah poslije toga izdata su naređenja jedinicama 27. divizije za pokret prema Tuzli, odnosno za napad na neprijatelja u gradu.

U to vrijeme (16. septembra u podne) jedinice 27. divizije bile su u sljedećem rasporedu:

16. muslimanska brigada u rejonu Par-Selo, Morančani, Živinice;

19. birčanska, s glavninom oko Osmaka, a manjim dijelovima u Zvorniku; i,

20. romanijska brigada je sa 1. i 2. bataljonom držala Zvornik, a njen 3. bataljon je obezbjeđivao Divizijsku bolnicu u selu Dopasci.⁴⁶⁾

Prema već navedenim naređenju štaba 3. korpusa od 14. septembra, 38. divizija je narednog dana krenula iz rejona Modriča - Skugrič ka Tuzli i poslije dvodnevnog marša, predveče 16. septembra, razmjestila se u rejon sela Seona - Cage, gdje je zanoćila.⁴⁷⁾

Dakle, tog dana jedinice 3. korpusa nalazile su se na sljedećoj udaljenosti (vazdušne linije) od Tuzle:

16. muslimanska brigada - 5 km,

19. birčanska brigada - od 25 do 40 km,

20. romanijska brigada - oko 40 km,

38. divizije (17. majevička i 18. hrvatska brigada) - oko 20 km,

Tuzlanski NOP odred - oko 12 km.

Prema tome, najudaljenija je bila 20. romanijska brigada. Iz njenog operacijskog dnevnika se vidi daje štab te brigade 16. septembra u 1,30 časova dobio naređenje da se brigada »... postavi na liniju Osmaci - Bulatovci«. Pokret prema tom naređenju je bio predviđen za 12 časova. Ali, u 10,20 časova istog dana stiglo je od štaba divizije novo naređenje da 20. brigada krene ka Tuzli, da se postavi na liniju Čaklovići - Simin Han. Brigada

46) Zbornik NOR, IV/29, cit. dok. br. 136.

47) Isto, cit. dok. br. 69. 130 i 131.

je »... 16. septembra u 13 časova izvršila pokret i idućeg dana bez borbe stigla na određenu prostoriju.⁴⁸⁾ Iz operacijskog dnevnika štaba 27. divizije vidi se, takođe, da je 16. septembra 20. romanijska brigada stigla u selo Prnjavor (na pola puta Zvornik - Tuzla), gdje se smjestila na kraći odmor.⁴⁹⁾ U istom izvoru nalazi se i podatak daje glavnina 19. birčanske brigade (štab sa 1. i 3. bataljonom), kao jedna kolona, izvršila pokret ka Tuzli i da je 2. bataljon iz Zvornika stigao u Par-Selo, »gdje se je smjestio radi odmora i pripremanja za izvršenje zadatka.«⁵⁰⁾ Imajući u vidu te podatke sigurno je daje 19. birčanska brigada još u toku noći 16/17. septembra stigla na prostoriju sela Vršani - Par-Selo.

Dakle, uveče 16/17. septembra na prilazima Tuzli nalazile su se 16. muslimanska i 19. birčanska brigade. Tuzlanski NOP odred je tog dana zauzeo Puračić i bio je orijentisan na zatvaranje pravca prema Doboju.

Među izvorima izgleda da nije sačuvana zapovijest za napad na neprijatelja u Tuzli. Vjerovatno je ona pri kraju dana ili uveče usmeno izdata štabovima 16. i 19. brigade.

Zapovijest štaba 3. korpusa, koja je objavljena u Zborniku NOR (tom IV, knjiga 29, dok. br. 79, str. 348-51), ne može se prihvatiti kao dokument koji je nastao kada je datiran: 16. septembra 1944. godine, i to ne toliko po tome što je i Redakcija Zbornika upozorila daje broj dana (16) ispred mjeseca septembar upisan mastilom, a ostali tekst napisan pisačom mašinom. U tom dokumentu ima nekoliko protivriječnosti koje dovode u sumnju njegovu autentičnost, ili pak izražavaju i konfuznost ideje napada. U uvodnom pasusu, pošto su dati sažeti podaci o situaciji, kaže se: »... naša je namjera što pre izvršiti *pripreme* (podvukao, A. Đ.) za napad na Tuzlu,...«; u tri naredna pasusa daju se podaci o neprijatelju čija se brojna jačina procjenjuje na 2.000 ustaša i oko 500 zelenokadrovaca; poslije toga se nabrajaju jedinice koje će učestvovati u napadu i određuju im se sljedeći zadaci:

»1) XXVII divizija postaviće se na prostoriju Zivinice - Parselo - Dubrave, sa koga će prostora izvršiti pokret opštim pravcem napada: Parselo - Orašje - Ilinčica - Tuzla.

2) XXXVIII divizija sa jednom brigadom postaviće se na prostoriji selo Čanići - Musi. Obodnica, odakle će izvršiti pokret opštim pravcem napada Tisovac - Srpska Lipnica - Kojšino, obuhvatajući Piskavicu i Gradinu.

48) AVII, k. 1112A, cit. br. reg. 10-4, Mitar Minić, cit. čl. n. d, str. 528-9.

49) Zbornik NOR, IV/30, cit. dok. br. 30.

50) Isto.

3) Tuzlanski Partizanski Odred postavlja se na prostoriju Lukavca, sa zadatkom zatvaranja pravca od Puračića, a po potrebi sadejstvuje jedinicama XXVII divizije od Bukinja ka gradu Tuzli. Štab Odreda povezaće se sa XVII brigadom XXXVIII divizije na prostoru Dobošnice.

4) Obezbjeđenje. Štab XXXVIII divizije odrediće jednu brigadu na prostoru Dobošnice, sa zadatkom zatvaranja pravca Dobj - Tuzla i sprečavanja svake intervencije neprijatelja sa tog pravca.

Štab XXVII divizije odrediće potreban deo snaga na prostoru Čaklovići - Simin Han, sa zadatkom obezbjeđenja od ispada četnika sa prostora Požarnice ili zelenog kadra sa prostora Gornje Tuzle.

Početak napada biće 17. ov. mj. tačno u 5 časova ujutru...⁵¹⁾ Kada se uzmu u obzir ti i drugi elementi situacije, a i podaci iz citirane zapovijesti štaba 3. korpusa, istraživaču se, pored drugih, nameću i sljedeća pitanja:

Ako je planirano da u napadu na neprijatelja u Tuzli uzme učešće jedna (18. hrvatska) brigada 38. divizije, zašto joj nije naređeno da se u toku 16. septembra još više približi Tuzli? Tog dana su jedinice 38. divizije krenule iz rejonu sela D. Međeđa - Džakule i maršem od oko 16 km vazdušne linije (uz kraću borbu dijelova 17. i 18. brigade sa jednom četom iz sastava 13. SS divizije) stigle u rejon sela Seona - Cage, na 20 km vazdušne linije sjeverozapadno od Tuzle.⁵²⁾ Nije bilo nikakvih razloga da se u korpusnoj zapovijesti (ako je pisana 16. septembra) ne traži da ta brigada, koja je bila orijentisana ka Tuzli, produži marš zajoš 10-15 km, jer su i jedinice 27. divizije (naročito 19. birčanska, a i 20. romanijska brigada), po toj istoj zapovijesti imale duge, usiljene marševe, od 20 do 40 kilometara (vazdušne linije).

Kada se to ima u vidu, postavlja se i pitanje: da li je ta zapovijest pisana 16. septembra i u takvom obliku tog dana dostavljena štabovima 27. i 38. divizije, kako je zabilježeno na njenom završenom dijelu. U vojnoj praksi je uobičajeno da se pojedine parcijalne odluke naknadno uobličavaju u jednu cijelinu koja ostaje kao štapski dokumenat za tekuće potrebe i kao izvor za istoriju. Ali, ako se o tome radi, i dalje ostaje pitanje: zašto je zadatak 38. divizije tako formulisan da uzima učešće u napadu na neprijatelja u Tuzli iako ona objektivno nije bila u mo-

51) Original zapovijesti nalazi se u: AVII, k. 408, br. reg. 9/2-1. i 2.

52) Zbornik NOR, IV/29, izvještaji 17. majevičke i 18. hrvatske brigade štabu 38. divizije, 29. 9. 1944, dok. br. 130 i 131; IV/30, izvještaj štaba 38. divizije štabu 3. korpusa, 1. 10. 1944, dok. br. 5.

gućnosti da ga izvrši, jer je svoj rad zasnivala na zapovijesti od 14. septembra koja, međutim, nije odgovarala situaciji koja je u rejonu Tuzle bila dva dana kasnije!

Sve te dileme ne dozvoljavaju istraživaču da u rekonstrukciji toka zbivanja oko oslobođenja Tuzle uzme navedenu zapovijest štaba 3. korpusa kao dokumenat čije su odluke bile osnovna za dejstva jedinica koje su oslobodile Tuzlu.

Ideja i stvarni tok borbi protiv neprijatelja u Tuzli mogu se pouzdano rekonstruisati na osnovu operacijskih dnevnika štabova 27. i 38. divizije i brigada u njihovom sastavu.

Napad na neprijatelja u Tuzli i oslobođenje grada izvršile su 16. muslimanska i 19. birčanska brigada. Štab 27. divizije naredio je 19. birčanskoj brigadi da napad vrši iz rejona sela Vršani i Par-Selo ka istočnom dijelu grada, a 16. muslimanskoj brigadi da napada na tri pravca: s jednim bataljonom od Parsela preko Ilinčice (trig. 453) ka željezničkoj stanici, s jednim bataljonom iz rejona sela Pasci ka Kreki, odakle treba da se orijentiše ka centru grada i sadejstvuje bataljonu koji je napadao preko Ilinčice; i s jednim bataljonom sa prostorije sela Morančana ka zapadnoj ivici Kreke i dalje ka Moluhama na sjeverozapadni dio grada.⁵³¹

Iz tako formulisanih zadataka vidi se da štab 27. divizije nije predviđao sadejstvo jedinica 38. divizije, odnosno da se napad na neprijatelja u Tuzli vršio prema ideji komandanta 27. divizije, potpukovnika Pere Kosorića.

Obilaskom lijevokrilnog bataljona 16. muslimanske brigade trebalo je da se koliko-toliko nadoknadi izostajanje u napadu jedinica 38. divizije do koga je došlo zbog slabe koordinacije rada te divizije od štaba korpusa. Zbog toga se i desilo da se na pravcu povlačenja pokolebanih neprijateljevih jedinica iz Tuzle ka Brčkom nisu našle snage 38. divizije.

Neprijatelj je svoju glavninu povukao iz Tuzle u toku dana 16. i noći 16/17. septembra. Kada su rano izjutra jedinice 27. divizije prešle u napad s južne strane grada, na jakim i dobro utvrđenim položajima naišle su na sasvim slab otpor.

Desnokrilna - 19. birčanska brigada je, poslije dugog usiljenog marša, prešla u napad, 17. septembra u 5 časova, sa glavninom (1. i 3. bataljon) od sela Vršena, a sa pomoćnim snagama (2. bataljon) od Par-Sela ka istočnom dijelu grada. U borbi koja je trajala oko dva časa ovladala je vanjskim uporištima i pro-

53) Isto, IV/30, cit. dok. br. 30.

drla do željezničke stanice. Imala je 1 mrtvog i 3 ranjena borca, a zarobila je 120 neprijateljevih vojnika.⁵⁴

Napadu 16. muslimanske brigade, koji je, takođe, počeo u 5 časova, prethodilaje kratka minobacačka vatra sa po tri mine na oruđe. Na najjaču tačku neprijateljeve odbrane, sjužne strane, na Ilinčicu, napadao je 4. bataljon. Njegove čete su poslije kraće borbe najuriš zauzele to uporište, zaplijenivši 2 mitraljeza, 1 puškomitraljez i veliku količinu municije. U rovovima i bunkerima ostao je samo jedan poginuli neprijateljev vojnik. Ne zadržavajući se na zauzetim položjima, taj bataljon je nastavio prodor u grad. U centru brigadnog borbenog poretka napadao je 2. bataljon. On je u nastupanju ka Kreki naišao na jači otpor ustaša, koji je slomio poslije nekoliko ponovljenih juriša. Na lijevom krilu je napadao 1. bataljon. Neprijatelj gaje dočekao tek kod Moluha. Poslije kraće borbe odbacio je ustaše prema Slanom Bunaru. Tu je ponovo naišao na otpor, ali je ustaše brzo prisilio na povlačenje.⁵⁵

Dok je trajao taj obilazak 1. bataljona 16. muslimanske brigade i njegov prodor na položaje sjeverno od Tuzle, bataljoni 19. birčanske i 16. muslimanske brigade sa savladali mjestimični otpor neprijateljevih zaštitničkih dijelova u gradu i do 7 časova ovladali cijelim gradom. U toku borbe ni 16. muslimanska brigada nije imala veće gubitke: poginula su 2, a ranjena 4 borca i starješine. Zarobila je oko 100 neprijateljevih vojnika i zaplijenila velike količine municije, hrane i razne vojne opreme.⁵⁶

Tako su te dvije brigade 27. divizije relativno lako, rano ujutro 17. septembra, oslobodile Tuzlu. Međutim, jedinice 38. divizije nisu stigle da neposrednu učestvuju u oslobodenju grada. U operacijskom dnevniku štaba te divizije za 17. septembar 1944. godine zabilježeno je slijedeće:

»Divizija vrši treći etapni marš, i to: sa 17 brigadom (sa prostorije Seona - Cage, prim, A. D.) postavlja se na prostor kod Dobošnice, gdje ruši prugu i most kod Miričine, kao i šest drugih mostova na cesti. Zadatak: zatvara pravac od Doboja. Osamnaesta brigada ubrzanim maršem u 3 časa ujutro vrši pokret prema Tuzli, sa zadatkom učestovanja u napadu na nju preko Moluha - Piskavice. Snage 27. divizije započele su sa napadom na Tuzlu u 5 časova ujutro, tako da jedinice 18 brigade nisu vre-

54) Isto i saopštenja Živko Gojića, tada komandanta 2. bataljona 19. brigade, i Slobodana Markovića, tada političkog komesara čete u 19. brigadi, data autoru februara 1983. godine.

55) Ahmet Donlagić i Čamil Kazazović, cit. d, str. 179-180.

56) Isto.

menski u mogućnosti da pravovremeno sadejstvuju u napadu i stižu u 10 časova, kada je Tuzla već bila oslobođena. Brigada se smješta na prostoriju Kreka - Moluhe - Piskavica.^{57r}

Dok su 16. muslimanska i 19. birčanska brigada zauzimale Tuzlu, 20. romanijska brigada je, prema dobijenom zadatku, izvršila pokret iz rejonu Prnjavora na prostoriju Simin Han - Križaona, sa zadatkom zatvaranja pravca od Požarnice i Gornje Tuzle, čišćenja četnika u Požarnici i spriječavanja njihovog pokušaja da upadnu u Tuzlu. U toku pokreta nije imala borbe i na tu prostoriju stigla je (sa 1. i 2. bataljonom) 17. septembra u 10 časova.^{58r} Tuzlanski NOP odred je tog dana ostao u Puračiću u koji je ušao prethodnog dana (16. septembra).^{59r}

O rezultatima borbe za oslobođenje Tuzle štab 3. korpusa je, 18. septembra, uputio depešu Vrhovnom štabu u kojoj je naveo da je ubijeno 150, a zarobljeno 500 neprijateljskih vojnika i oficira, zaplijenjeno 25 automatskih oruđa, 300 pušaka, velika količina municije, 6 magacina vojne opreme, 100 tona hrane, 500 tona soli, oko 20 motornih vozila, preko 180 željezničkih vagona, nekoliko lokomotiva, a da su fabrika sode (u Lukavcu) i špiritusa (u Kreki), kao i rudnici uglja, neoštećeni, u pogonskom stanju.^{60r}

Među tim podacima čini se daje jako preuveličan broj poginulih a i zarobljenih neprijateljevih vojnika i oficira u borba-ma za Tuzlu. U ne naročito jakom otporu neprijateljevih zaštitničkih dijelova, koji je ukupno trajao dva časa, nije bilo prilike da mu se nanese toliki gubici, jer je iz grada nesmetano izvukao glavne snage prije nego je uslijedio napad jedinica 27. divizije.

Nejasno je, takođe, na osnovu kojih je podataka načelnik štaba 3. korpusa izvijestio (18. septembra) Vrhovni štab da su u napadu na neprijatelja u Tuzli učestvovali i dijelovi 38. divizije.^{61r} Teško je tome naći objašnjenje. Jedino se može pretpostaviti da se i u izvještavanju o oslobođenju Tuzle držao svoje ranije zamisli (od 14. septembra), po kojoj se događaji nisu odvijali, pa je u njen okvir htio utisnuti stvarni tok zbivanja. Izjutra 17. septembra depešom je izvjestio Vrhovni štab:

»Preduzeli napad na Tuzlu. Naše jedinice na juriš zauzele Ilinčicu - Kreku. Borbe se vode u gradu. Zauzet Puračić«.

57) Zbornik NOR, IV/30, cit. dok. br. 5.

58) Isto, cit. dok. br. 30, i AVII, k. 1112A, cit. br. reg. 10-4.

59) Zbornik NOR, IV/29, dok. br. 133, str. 545.

60) Isto, str. 546. Među zaplijenjenom opremom bilo je i 3.000 vojničkih uniformi (Zbornik NOR, IV/30, dok. br. 53).

61) Zbornik NOR, IV/29, dok. br. 133, str. 546.

Postrojena jedinica 16. muslimanske brigade priprema se da krene na smotru. Tuzla 21. septembra 1944. godine

U narednoj depeši koja je tog dana poslata Vrhovnom štabu stoji:

Naše jedinice zauzele Tuzlu. Izvještaj slijedi.⁶²

U prvoj narednoj depeši koja je poslata 18. septembra štab korpusa je naveo već citirane podatke o rezultatima borbi za Tuzlu i o jedinicama koje su učestvovala u njenom oslobođenju.

Naravno, te nebitne epizode o nepreciznostima štaba 3. korpusa u dokumentaciji oko oslobođenja Tuzle, koje je istraživač dužan rasčistiti i rasvijetliti, ni u kom slučaju ne mogu da bace sjenku na taj značajan događaj u istoriji naodnooslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini. Tog dana - 17. septembra - Tuzla je definitivno oslobođena. Iako je do kraja rata istočna Bosna bila poprište žestokih borbi, a nekoliko puta neprijatelj pokušavao da u nju prodre, grad i njegova šira okolina ostali su slobodni i bili su značajan vojno-politički i privredni oslonac u završenom periodu rata u istočnoj Bosni.

Oslobođenje Tuzle bilo je kruna krupnih vojnih i političkih uspjeha koje su snage 3. i 12. korpusa NOVJ i organizacije NOP-a postigle tokom ljeta 1944. godine u istočnoj Bosni. U tome je odgovarajući doprinos dala i 27. divizija.

62) Isto, str. 545.

Sredinom septembra 1944. godine, Tuzla je bila najveći oslobođeni grad i rudarsko-industrijski centar ne samo u Bosni i Hercegovini, nego i u Jugoslaviji. Njeno oslobođenje i izbacivanje neprijatelja iz tog značajnog regiona obezbijedili su popunu jedinicama 3. korpusa, doprinijeli daljem raspadanju zelenog kadra i slabljenju ostalih kvislinških jedinica (domobrani, četnici, milicija), olakšali obnavljanje i učvršćenje organa narodne vlasti, organizovanje društveno-političkog života i pokretanje privrede na oslobođenim područjima istočne Bosne u završnom periodu rata.

3. Čišćenje doline Spreče

Prije podne 17. septembra glavina 3. korpusa se našla u rejonu Tuzle. U samom gradu ili u njegovoj neposrednoj okolini bili su 16. muslimanska, 19. birčanska i 18. hrvatska brigada. U toku dana je 20. romanijska brigada zaposjela rejon Simin Han - Čaklovići i zatvorila prilaze Tuzli s istočne strane. Rano izjutra je 17. majevička brigada zaposjela rejon sela Dobošnica i sa Tuzlanskim NOP odredom, koji je držao Lukavac i Puračić, zatvorila pravac od Doboja ka Tuzli.

Da bi pouzdano učvrstio i proširio vojno-političke rezultate postignute oslobođenjem Tuzle i sprečio eventualnu intervenciju neprijatelja, štab 3. korpusa je još u toku tog dana naredio 27. diviziji da se njena 16. brigada rasporedi na prostorijski Tuzla - Bukinje sa zadatkom neposrednog obezbjeđenja grada i prilaza njemu od Doboja, organizovanja garnizone službe i mobilizacije novih boraca, a da se ostale dvije brigade upotrebe za zatvaranje pravca Brčko-Tuzla, razbijanje četnika u rejonu Požarnice, za osposobljavanje i obezbjeđenje aerodroma kod Osmaka i za organizaciju evakuacije ranjenika i prihvata savezničkih pošiljki i, naravno, da rade na mobilizaciji novih boraca i popunu svojih jedinica.⁶³⁾

Istim naredjenjem je 38. divizija dobila zadatak da se već sutradan (18. septembra) uputi na područje Majevice i Trebave radi razbijanja tamošnjih četnika, prihvata 28. slavonske divizije NOVJ i mobilizaciji novih boraca u jedinice.⁶⁴⁾ Međutim, štab korpusa je njen pokret obustavio do 21. septembra zbog popune jedinica novim borcima iz Tuzle i formiranja 21. istočnobosanske brigade (koja je 19. septembra obrazovana od po

63) Isto, naredenje štaba 3. korpusa od 17. 9. 1944, dok. br. 81.

64) Isto.

jednog bataljona 17. majevičke i 18. hrvatske brigade i Tuzlan-
skog NOP odreda).⁶⁵

U Tuzli i njenoj najbližoj okolini tih dana je bilo lako orga-
nizovati i izvršavati zadatke obezbjeđenja i garnizonske službe.
Većina građana bila je politički operedijeljena na stranu NOP-
To opredjeljenje izdržalo je tešku probu i teška iskušenja oku-
patorovog i ustaškog terora, a i raznih političkih mahinacija
okupatorovih organa i kvislinške vlasti i pristalica. Tuzla je i u
tim uslovima bila i ostala osvjedočeno uporište narodnooslo-
bodilačkog pokreta. Ulazak jedinica 27. divizije, ujutro 17. sep-
tembra, njeni građani su dočekali sa radošću i oduševljenjem,
ali i sa spremnošću da se odmah uključe u organizovani rad ko-
jim je već od prvog dana pokrenut i usmjeravan bogati društ-
veno-politički život i privredna aktivnost u gradu.⁶⁶

Međutim, u dolini Spreče situacija je još bila složena. Iako
je oslobođenje Tuzle snažno odjeknulo u svim krajevima istoč-
ne Bosne i, naravno, najjače u njenoj okolini, ipak je na prostoru
između Tuzle i Zvornika bilo sela u kojima su dosta snažan
glas još imali protivnici NOP-a. Pod njihovim uticajem pojedine
grupe zelenokadrovaca nisu htjele da se predaju jedinicama
NOV i POJ, već su zadržale oružje, krijući se oko svojih sela pod
izgovorom da ih štite od četnika. Među njima je bilo i onih koji
nisu namjeravali da prekinu saradnju s okupatorom i borbu
protiv NOV i POJ. Za razliku od zelenog kadra, koji je ipak bio
snažno pokoleban i u raspadanju, u redovima četničkog Maje-
vičkog korpusa još nije bila splasla volja za borbom protiv je-
dinica NOV i POJ. Tokom ljeta 1944. godine taj korpus je, uz ne-
posrednu podršku i izdašnu pomoć 13. SS divizije, znatno oja-
čao, pa je sada - imajući i dalje oslonac na tu diviziju - sa ma-
njim ili veći dijelovima nastavio aktivna dejstva u blizini Tuzle,
na prostoru zapadno od Zvornika, u zahvatu druma za Tuzlu i
ka aerodromu kod Osmaka.

Dobivši navedeno naredenje štaba 3. korpusa, štab 27. di-
vizije je, istog dana, riješio da 19. birčanska brigada 18. septem-
bra krene ka Osmacima, da osposobi i obezbijedi tamošnji ae-
rodrom. Bilo je predviđeno da se njena glavnina prebaci ka-
mionima i autobusima drumom do Bulatovaca i da s njom kre-
nu teški ranjenici 38. divizije i komandant i politički komesar
3. korpusa. Radi obezbjeđenja tog pokreta, planirano je da se
jedan njen bataljon postavi u selo Međaš. U isto vrijeme trebalo

65) Isto, izvod iz operacijskog dnevnika štaba 21. istočnobosanske briga-
de, 29. 9. 1944, dok. br. 132.

66) Isto, IV/30, izvještaj štaba 3. korpusa Vrhovnom štabu, 1. 10. 1944,
dok. br. 1.

je da se u rejon Osmaka prebaci i Divizijska bolnica. Za zatvaranje pravca Tuzla - Brčko i razbijanja četnika u rejonu Požarnice određena je 20. romanijska brigada. Ona je imala zadatak da zaposjedne rejon Gornja Tuzla - Požarnica. Njenom 3. bataljonu je naređeno da se vrati u sastav brigade čim preda Divizijsku bolnicu 19. brigadi.⁶⁷⁾

Obje te brigade trebalo je da uspostave telefonsku vezu sa Tuzlom, gdje je ostao štab divizije s 16. brigadom. Ona je, uz operativne zadatke, dobila naređjenje da izvrši pripreme za svečanu proslavu svoje prve godišnjice.

Čim su počeli pokreti jedinica divizije, počele su i borbe protiv zelenokadrovskih i četničkih jedinica u dolini Spreče, na južnim padinama Majevice i u rejonu Zvornika. Osim nekoliko izuzetaka, sve su bile kraćeg trajanja i manjeg obima, najčešće prostorno locirane uz drum Zvornik - Tuzla. Taj put je, oslobođenjem Tuzle i aktiviranjem osmačkog aerodroma, postao važan komunikacijski pravac 3. korpusa, jer se njime vršio dotur hrane i drugih potreba u Birač, evakuacija ranjenika do Osmaka i prevoženje pristigle savezničke opreme od Osmaka u Tuzlu.

Sam karakter zadatka i način borbe neprijatelja nametali su jedinicama 27. divizije zahtjev da brzo i odlučno djeluju i da iznalaze rješenja kojim će se suprotstaviti prepadima i brzom izmicanju četničkih i zelenokadrovskih grupa. Uporedo s tim one su imale zadatak da politički djelovanjem doprinesu raspadanju kvislinških jedinica, da vrše mobilizaciju novih boraca i da preovladaju negativna politička raspoloženja u pojedinim užim rejonima u kojima se uticaj neprijatelja još održao.

Prve borbe su već počele 18. septembra. Kadaje 1. bataljon 19. birčanske brigade krenuo od Tuzle drumom prema Zvorniku da zaposjedne rejon sela Međaša, njega su, već kod Požarnice, napali četnici. U kraćoj borbi on ih je odbacio, ali kada je stigao do sela Tojšića dočekali su ga zelenokadrovci. Oni su ga napadom potisnuli preko Spreče, zaplijenivši mu 4 puškomitraljeza, 3 mašinke i 11 pušaka, a i 5 konja s tovarom. Tako je glavnina te brigade ostala bez predviđenog stalnog obezbjeđenja u rejonu Međaša. I nju su četnici napali, ali ona ih je razbila i u toku tog dana bez gubitaka stigla u rejon Osmaka.⁶⁸⁾ Tu se rasporedila oko aerodroma koji je brzo osposobljen za prijem aviona, ali njih nije bilo sve do noći 21/22. septembra.

67) Isto, IV/29, naređjenje štaba 27. divizije od 17. 9. 1944, dok. br. 84.

68) Isto, IV/30, dok. br. 30.

Za vrijeme čekanja savezničkih aviona, štab 19. birčanske brigade je prikupljao podatke o neprijateljevim snagama u okolini i o njihovim namjerama. Saznavši da se kvislinške jedinice ponovo nalaze u Zvorniku, riješio je da se prepadom napadnu i da se grad oslobodi. Vjerovatno je za to dobio saglasnost komandanta i političkog komesara 3. korpusa, koji su u Osmancima čekali da budu avionom prebačeni u Vrhovni štab. Za taj poduhvat određeni su 2. bataljon i izviđačka četa. S njima je krenuo i dio štaba brigade. Predviđene jedinice su se, 21. septembra u 12 časova, ukrcale u kamione i krenule prema Zvorniku. Borci izviđačke čete imali su na sebi njemačke uniforme (zaplijenjene u Tuzli). Kolona je bez uznemiravanja upala u grad, jer je neprijateljeva posada mislila da stižu Nijemci. Kada su kamioni stali u centru grada, oko njih se odmah iskupila grupa neprijateljevih vojnika. Borci izviđačke čete iskočili su iz vozila i za trenje razoružali. Za to vrijeme je 2. bataljon gotovo bez otpora zaposio sve važnije tačke oko grada i u njemu. Tako je ponovo bez gubitaka oslobođen Zvornik, ovog puta od jedinica 19. birčanske brigade. U gradu je zarobljeno oko 50 neprijateljevih vojnika, jedan komandant bataljona i nekoliko ratnih zločinaca. Većina neprijateljskih vojnika se razbježala. Zaplijenjen je minobacač, 2 mitraljeza, 40 pušaka i druga oprema. Zarobljeni vojnici su izrazili spremnost da stupe u redove NOV i POJ.⁶⁹⁾»

U oslobođenom Zvorniku je ostavljena jedna četa 2. bataljona radi obezbjeđenja organa narodne vlasti koji su odmah počeli funkcionisati. Narednog dana je četa tog bataljona otpratila (pješice) zarobljene neprijateljeve vojnike do Osmaka, gdje je stigla oko 16 časova. U toku marša nije imala susret s neprijateljem. Međutim, kada je nešto kasnije naišla kolona kamiona sa glavninom 2. bataljona i izviđačkom četom, u blizini Capardi četnici su iz zasjede na nju otvorili vatru. U kratkotrajnoj pucnjavai teško je ranjen zamjenik komandanta brigade, major Svetozar Vuković Žarko. Nekoliko dana kasnije podlegao je od tog ranjavanja. Čete su brzo rastjerale četnike i bez drugih gubitaka kolona je stigla u Osmake.⁷⁰⁾

Na drugom kraju divizijske operacijske prostorije, u neposrednoj blizini Tuzle, takođe je, u to vrijeme, došlo do jačih borbi. Za 21. septembar u Tuzli je pripremana proslava prve godišnjice 16. muslimanske brigade. Između ostalog bila je predviđena svečana smotra njenih jedinica uz učešće stanovništva

69) Isto i Nikola Andrić, cit. čl, n, d, str. 435.

70) Isto i dr Zdravko Antičić (i) Jeremija Perić, cit. d, str. 244.

grada i najbliže okoline. Da bi za tu priliku obezbijedio grad i osigurao da se proslava održi bez uznemiravanja, štab 3. korpusa je naredio, 20. septembra, da se 21. brigada 38. divizije odmah uputu u rejon sela Breške, 10 km sjeverno od Tuzle. S tim ciljem je naredeno i 20. romanijskoj brigadi da na dan proslave napadne grupaciju od oko 1.000 četnika iz sastava Majevičkog korpusa koja se prikupila u rejonu Požarnice. Razbijanje tih četnika bilo je potrebno i zbog toga da se pouzdanije osigura drum Tuzla - Zvornik.⁷¹⁾

*Dio stroja 16. muslimanske brigade na dan njene prve godišnjice.
Tuzla, 21. septembra 1944. godine*

Rano izjutra 21. septembra je 20. romanijska brigada sa dva bataljona krenula u napad na te četnike. Štab brigade je planirao da ih obuhvatnim napadom razbije. Ali, neočekivano, oni su pružili jak otpor i tek oko podne su se povukli ka grebenu Majevice. Brigada je nastavila da ih potiskuje, pasu njene jedinice zauzele i dio četničkih položaja na Busiji. Međutim, štab tog četničkog korpusa je privukao pojačanja, pa je sa svim

71) AVII, k. 1112A, cit. br. reg. 104 i Zbornik NOR, IV/29, naređenje štaba 3. korpusa od 20. 9. 1944, dok. br. 90.

raspoloživim snagama izvršio snažan protivnapad. Kada je borba dostigla kulminaciju, na lijevi bok 20. brigade napali su zelenokadrovci iz Gornje Tuzle koja je još bila u njihovim rukama. Pod pritiskom nadmoćnijeg neprijatelja glavnina 20. romanijske brigade se povukla na prve kose južno od drumu Tuzla - Zvornik.⁷² Četnici i zelenokadrovci su zauzeli Simin Han i nastavili prodor prema istočnoj ivici Tuzle. Upravo tada je bio u toku svečani ručak jedinica 16. muslimanske brigade, na kome je bio veći broj građana. Odmah je naredeno 1. i 4. bataljonu te brigade da sa po dvije čete krenu prema neprijatelju. Ispred ivice grada te čete su zaustavile četnike i zelenokadrovce, a onda energičnim napadom ih izbacile iz Siminog Hana.⁷³ Preduveče je 20. romanijska brigada prešla u protivnapad i potisnula četnike u rejon Požarnice. Ona je u borbi tog dana imala 7 mrtvih, 7 nestalih i 15 ranjenih borac. Neprijateljevi gubici (prema procijeni štaba brigade) bili su 50 mrtvih i oko 40 ranjenih, a zaplijenjeno je samo 10 pušaka.⁷⁴

Štab 3. korpusa je ovog dana (21. septembra) izdao zapovijest da 38. divizija izvrši pokret iz tuzlanskog basena prema Trebavi i Posavini, a 27. divizija da »... do daljeg naređenja drži tuzlanski bazen, likvidira neprijateljska uporišta Gornju Tuzlu i Požarnicu, likvidira zelenokadrovске bande na prostoru Međaš - Vukovije - Dubrave i da zatvara i osmatra pravce Zvornik - Tuzla i Kladanj - Tuzla.«⁷⁵ Osim toga, on je sugerirao štabu 27. divizije da, pošto se izvrši evakuacija ranjenika, drži brigade prikupljene u rejonima njihovog rasporeda.

Kako je iz događaja 21. septembra zaključeno da su neprijateljeve snage u rejonu Požarnica - Gornja Tuzla jake i da s te strane mogu da uznemiravaju stanovništvo Tuzle, jedinice 16. muslimanske brigade su u toku noći pojačale obezbjeđenje na pravcima prema Siminom Hanu, ali i prema Zivinicama. Sutradan je njena glavnina zauzela položaje na istočnim i sjeveroistočnim prilazima grada. Istovremeno je 20. romanijska brigada dobila zadatak da sutradan (22. septembra) napadne neprijatelja u rejonu Požarnice i da prema jednom broju istaknutih četnika iz tog sela preduzme mjere konfiskacije njihove imovine. Ona je taj zadatak izvršila u toku 22. septembra sa 1. i 2. bataljonom, uz gubitke od 4 mrtva i 1 ranjenog borca. Četnici su se

72) AVII, k. 1112A, cit. br. reg. 104, Zbornik NOR, IV/30, cit. dok. br. 30, i Mitar Minić, cit. čl. n. d, str. 529.

73) Ahmet Đonlagić i Čamil Kazazović, cit. d, str. 187.

74) AVII, k. 1112A, cit. br. reg. 10-4.

75) Zbornik NOR, IV/29, dok. br. 96.

povukli prema grebenu Majevice, izbjegavši da prihvate odsud-
nju borbu.⁷⁶⁾

Tim napadom 20. brigade privremeno je stabilizovana si-
tuacija u rejonu Požarnice.

Uveče 21 /22. septembra doletjeli su na osmački aerodrom
saveznički avioni s pošiljkom opreme zajednice 3. korpusa. Sa
prvim od njih odletjeli su komandant i politički komesar kor-
pusa, a te noći je u avione ukrcano i 50 teških ranjenika koji su
otpremljeni na liječenje u Italiju.⁷⁷⁾ Narednih noći spustilo se
još nekoliko transportnih aviona s tovarima opreme. U povrat-
ku su nastavili evakuaciju teških ranjenika koji su bili prikup-
ljeni u selima oko aerodroma.⁷⁸⁾»

Poslije odbacivanja četnika iz Požarnice, štab 27. divizije ri-
ješio je, u duhu zadatka dobijenog 21. septembra, da izvrši pre-
grupaciju jedinica. Kasno uveče 24. septembra izdao je zapovi-
jest kojom je odredio da se 16. brigada pomjeri u rejon sela Me-
đaš, Vukovije, Dubrave i Par-Selo, sa zadatkom da likvidira os-
tatke zelenokadrovskih jedinica na toj prostoriji, vrši mobiliza-
ciju, prihvati Divizijsku bolnicu od 19. brigade, ispita moguć-
nost za izgradnju privremenog aerodroma i pronađe zgodno
mjesto za primanje savezničkih avionskih pošiljki; 19. brigada
- da se prebaci u rejon Požarnica, Gornja Tuzla i Simin Han
radi uspostavljanja organa narodne vlasti i uništenja preostalih
četničkih i zelenokadrovskih grupa na toj prostoriji; i, 20. bri-
gadi - da se pomjeri u rejon Tuzle radi njenog neposrednog
obezbeđenja i vršenja garnizonske službe u gradu.⁷⁹⁾»

To pregrupisavanje jedinica počelo je istog dana. Prvo je
16. brigada zaposjela rejon Simin Han, Požarnica, Pelemiš, gdje
je smijenila jedinice 20. brigade i obezbijedila drum kojim je
trebalo da stigne transport opreme sa osmačkog aerodroma. S
istim ciljem je upućen u Požarnicu i 3. bataljon 19. brigade. Pod
zaštitom tih jedinica transport je nesmetano stigao do Tuzle.
Sutradan (25. septembra) su sve tri brigade zaposjele dodijelje-
ne rejone. Narednih pet - šest dana su 19. i 20. brigada bile bez
dodira sa neprijateljem. Samo su po jednom intervnisale sa po
jednim bataljonom: prva u rejonu Živinica, gdje su se pojavile
zelenokadrovске grupe, a druga - ka Puračiću u koji su bili upa-
li četnici i zelenokadrovci.⁸⁰⁾»

76) Isto, IV/30, cit. dok. br. 30.

77) Isto, i IV/29, naređenje štaba 27. divizije od 17. 9. 1944, dok. br. 84 i
napomena 5 na str. 375.

78) Isto, IV/29, cit. dok. br. 133, str. 547-51.

79) Isto, cit. dok. br. 103.

80) Isto, IV/30, cit. dok. br. 30.

U divizijskoj zapovijesti 16. brigadi bilo je naglašeno da se prema ostacima zelenokadrovskih grupa »istupa oštro i vojnički« i da se ne nasjeda nikakvim smicalicama.⁸¹ Štab brigade je u svojoj zapovijesti to ponovio i dodao: »... u slučaju uznemiravanja ili napada pojedinih zelenaških grupa pristupiti konfiskaciji imovine«. ⁸² Čim su izbili u sela, u koja su po zapovijesti bile raspoređene njihove jedinice, politički komesari bataljona su održali zborove s mještanima i preko njih uputili poziv štaba brigade grupama zelenokadrovaca, koje su se krile u okolnim šumama, da se predaju i stupe u NOV i POJ. Kako je u početku odziv bio slab, riješeno je da se najoglašenijim zelenokadrovcima izvrši konfiskacija imovine. Sutradan poslije toga »... pristupa veći broj zelenokadrovaca i esesovaca u brigadu...«. ⁸³ Narednih dana je nastavljen živ politički rad. U selima su obnovljeni narodnooslobodilački odbori. Uporedo s time su jedinice svakodnevno pretresle teren, tražeći preostale zelenokadrovce. U međuvremenu se saznalo da se u selima Hrasno i Seljublje, ispod grebena Majevice, nalazi grupa od oko 600 zelenokadrovaca i odbjeglih vojnika 13. SS divizije. Upućen je jedan bataljon da ih razoruža, ali su oni izbjegli borbu i izvukli se preko grebena Majevice ka selu Sapni.⁸⁴

Kako tada nije nađeno pogodno zemljište za aerodrom u Vukovijskom polju, riješeno je da se dalja evakuacija ranjenika i prijem savezničkih pošiljki vrši preko aerodroma kod Osmaka. Radi njegovog obezbjeđenja, naređeno je 16. muslimanskoj brigadi da zaposjedne rejon sela Capardi, Osmaci i Rakino Brdo i položaje na Rudniku. Ona je tamo stigla 1. oktobra. Njeni bataljoni su tog dana razbili i rastjerali dijelove četničke Sprečanske brigade. Privučeni mogućnošću da dođu do plijena, a i težnjom da bar privremeno izbace aerodrom iz upotrebe, četnici su prikupili jače snage (Papaćka, dijelovi Sprečanske brigade i Drinjački bataljon) i, 5. oktobra, preduzeli su napad na dijelove 16. muslimanske brigade na Rudniku, dominantnom položaju iznad drumca Capardi - Papaća - Šekovići. Pošlo im je za rukom da ga zauzmu, ali ih je glavnina Brigade tog i narednog dana rastjerala uz gubitke od 7 mrtvih i 4 ranje-

81) Isto, IV/29, cit. dok. br. 103.

82) A VII, k. 1112, br. reg. 39/2.

83) Isto.

84) Ahmet Đonlagić i Ćamil Kazazović, cit. d, str. 188.

na borca, a izgubljen je i jedan puškomitraljez. Gubici četnika su procijenjeni na oko 15 mrtvih i 20 ranjenih.⁸⁵⁾

U međuvremenu je izvršena evakuacija teških ranjenika u Italiju, a na aerodromu kod Osmaka bila je prikupljena znatna količina materijala koji je trebalo da se transportuje do Tuzle. Zato je štab divizije naredio 16. brigadi da 7. oktobra s pola snaga obezbijedi drum Tuzla - Zvornik, između Siminog Hana i Međaša, i sprovede transport dobijenog savezničkog materijala do Tuzle, a da se ostalim jedinicama i dalje obezbjeđuje aerodrom. U isto vrijeme je 20. brigada dobila zadatak da izvrši pokret iz Tuzle (drumom prema Zvorniku) do Osmaka, tu da prihvati Divizijsku bolnicu i s njom da nastavi marš ka Vlasenici. Prije nego što se pokrene iz Tuzle, njene položaje i zadatke trebalo je da preuzme 19. brigada.⁸⁶⁾

Iz Osmaka se uputila transportna kolona (nekoliko desetina volovskih zaprega) u pratnji 2. bataljona 16. muslimanske brigade. U susret joj se kretala 20. romanijska brigada i kada je stigla do u visinu sela Požarnice napali su je četnici. Ona ih je brzo odbacila i produžila prema Osmacima. Ali, kada je naišla transportna kolona, oni su se povratili i napali nju i 2. bataljon koji ju je pratio. Istovremeno su napali i 1. bataljon 16. brigade koji je obezbjeđivao rejon Siminog Hana, 5 km istočno od Tuzle. U kratkoj bliskoj borbi ti bataljoni su odbacili neprijatelja, nanijevši mu gubitke od 5 mrtvih i 12 ranjenih (prema izvještaju štaba brigade). Sutradan se 2. bataljon povratio u Osmake, a 1. je i dalje zadržan u rejonu Siminog Hana, radi osiguranja saobraćaja na drumu.⁸⁷⁾

Izviđanjem i obavještajnom službom došlo se do podataka da se u rejonu Papraće grupišu četnici. Čak je bilo vijesti da su tu stigle neke njihove jedinice iz Srbije i s njima Draža Mihailović, što nije bilo tačno. Ocijenjeno je da četnici sa tim prikupljenim snagama namjeravaju da ponovo ometu korišćenje aerodroma kod Osmaka. Da bi se to predupredilo i da bi se raščistilo s četnicima iz Papraće koji su, i pored više poziva da prekinu borbu protiv NOV i POJ, ostali tvrdokorni neprijatelji NOP-a, odlučeno je da 27. divizija razbije tu grupaciju četnika

85) Isto, str. 189 (U jednoj od tih borbi četnici su zarobili Semu Džindo, referenta saniteta 1. bataljona 16. muslimanske brigade, i poslije mučenja su je zaklali).

86) Zbornik NOR, IV/30, naređenje štaba 27. divizije od 6. 10. 1944, dok. br. 25.

87) Isto, operacijski izvještaj štaba 27. divizije za oktobar 1944. godine, dok. br. 75.

(u njoj su bile Papračka, Birčanska i Sprečanska brigada; pripadale su 1. grupi brigada Majevičkog četničkog korpusa).⁸⁸

Za taj zadatak je štab 27. divizije angažovao 16. muslimansku i 20. romanijsku brigadu. Plan je bio da 16. brigada sa tri bataljonske kolone proдре iz doline Spreče do Paprače, a da dva bataljona 20. brigade krenu iz Vlasenice i izvrše napad u leđa četnika. Predviđeno je da napad počne u 6 časova 13. oktobra. Ali, izveden je neistovremeno. Još 12. oktobra su 2. i 3. bataljon 20. romanijske brigade preduzeli napad na četnike u Paprači. Kako tog dana u borbu nisu ušle jedinice 16. muslimanske brigade (jer to planom nije bilo predviđeno), ti bataljoni su se poslije kraće borbe povukli ka šekovičkim selima. Tu je štab brigade uhvatio vezu s komandantom divizije, koji mu je naredio da se sutradan obnovi napad u predviđeno vrijeme. Međutim, još u toku noći 12/13. oktobra četnici su se izvukli iz pripremanog im obruča, pa su sutradan obje brigade udarile u prazno. Njihove jedinice su, poslije slabijeg otpora zaostalih neprijateljevih grupa, pretresle dodijeljene im rejone i istog dana poslije podne povratile se u svoje polazne rejone.⁸⁹

Dok je bio u toku pretres papračkih sela, na drugom kraju doline Spreče, kod Požarnice i Međuša, došlo je ponovo do borbe protiv četnika i zelenokadrovaca. Tog dana je iz Tuzle krenuo transport hrane, soli i druge robe (na volovskim zapregama) koju je Oblasni narodnooslobodilački odbor uputio narodu Birča. U njegovom obezbjeđenju bio je 3. bataljon 19. birčanske brigade. Kada je ta kolona izbila u visinu Požarnice, napali su je četnici. U pomoć transportu je odmah krenuo 1. bataljon 16. muslimanske brigade iz rejona Siminog Hana. Oba ta bataljona su vodili ogorčenu borbu da zaštite transport. On se »probijao pored Požarnice« - zabilježeno je u divizijskom operacijskom dnevniku - »ali kod Međaša biva dočekan i od zelenog kadra dok su četnici stalno vršili pritisak s leđa i s bokova. Veći dio transporta uspio je da se probije s birčanskim bataljonom u pravcu Osmaka, a sa Osmaka hitno kreće jedan bataljon XVI brigade na Međaš da prihvati ostatak transporta. Međutim, čet-

88) Isto. (Šire o neprijateljskim snagama i političkoj situaciji u dolini Spreče i u Paprači daju: dr Zdravko Antonie i Jeremija Perić, cit. d, str. 362-4).

89) Isto.

nici i zeleni kadar kao i okolno stanovništvo razgrabili su i evakuisali so i kola koja su bila zaplijenjena.«⁹⁰⁾

Tog dana je prema Međašu upućen 2. bataljon 16. muslimanske brigade. On je poslije povratka iz Papraće usiljenim maršem krenuo u susret transportu koji je bio napadnut. U rejonu Međaša susreo se, noću 13/14. oktobra, s četnicima i zelenokadrovcima koje je do svanuća razbio i rastjerao.⁹¹⁾

Zbog neprekidnih napada četnika iz Požarnice na jedinice NOV i POJ i na transporte koji su se kretali drumom Tuzla - Zvornik, štab 27. divizije riješio je da 16. muslimanska brigada razbije tu četničku grupu. Rano izjutra 15. oktobra njena glavnina je krenula u napad. Četnici su u početku prihvatili borbu, ali su, poslije kraćeg otpora, osjetivši da će biti obuhvaćeni, odstupili prema grebenu Majevice. Bataljoni 16. brigade su izvršili pretres sela i pronašli dio stoke (oko 30 volova iz zaprega) i namirnica koje su četnici prethodnog dana zaplijenili iz transportne kolone.⁹²⁾

Poslije tog napada na četnike u Požarnici, 16. muslimanska brigada je krenula, 17. oktobra, zajedno sa štabom divizije u Osmake, odakle je narednog dana produžila prema Vlasenici i dalje na područje Romanije, na novi zadatak koji je 27. divizija dobila, a o kome će biti riječi u narednom, sedmom dijelu knjige. U rejonu Tuzle zadržana je, do 24. oktobra, 19. birčanska brigada. Do tog dana su njene jedinice četiri puta vršile čišćenja pojedinih sela oko Tuzle od ostataka zelenokadrovskih i četničkih jedinica: 18. oktobra pretresle su rejon sela Čaklovića, tražeći grupice četnika i zelenokadrovaca koje su se tu krile; 19. oktobra - izvršile su čišćenje rejona sela Đurđevika, takođe, od četničkih i zelenokadrovskih grupa; 21. oktobra - isto su preduzele u selu Rasovcu, progoneći zelenokadrovsku grupicu koja se tu krila, i 24. oktobra izvršile su pretres sela Lipnice, Gornje Dubrave i Vršena, gdje su se krile zelenokadrovске grupice. Tog dana, poslije te izvršene akcije, 19. birčanska brigada se prikupila radi pokreta u sastav svoje divizije koja se u to vrijeme već borila oko Rogatice.⁹³⁾

90) Isto.

91) AVII, k. 1111, operacijski dnevnik štaba 27. divizije za 16. muslimansku brigadu za 13. 10. 1944, br. reg. 18/1.

92) Isto.

93) Zbornik NOR, IV/30, cit. dok. br. 75.

U proteklom jednomjesečnom periodu od oslobođenja Tuzle jedinice 27. divizije uspjele su da - borbom i pretresima pojedinih rejona - desetkuju i u osnovi razbiju vojnu organizaciju zelenog kadra, a dijelom i četnika u dolini Spreče, da te kvislinške jedinice svedu na manje ili veće grupe koje su još uvijek nastojale da se sačuvaju, da prežive i da, najčešće skrivanjem, odgode neminovnost: predaju ili pak, fizičko uništenje. Drugih alternativa nije bilo.

U tim kvislinškim grupama, koje su se stalno osipale, ali koje će se održati i poslije završetka rata, ostajali su oni koji su počinili zločine nad narodom i koji su znali da za ta svoja nedjela ne mogu očekivati oprostaj, jer su njihovi zločini bili jezivi. Oni su, dakle, morali ići do kraja. Pod njihovim uticajem ili, pak, zbog straha od njih, koji je bio realan, jer su svoje kolebljive saborce surovo kažnjavali i to ne samo njihovom likvidacijom, nego i uništenjem njihovih porodica, dio četnika ili zelenokadrovaca nije se usuđivao da raskine s tim zločincima i da prekine za njih besmisleni borbu, da prihvati dva puta ponuđenu amnestiju i mogućnost da borbom spere ljagu nacionalne izdaje sa svog imena ako pređe na stranu NOV i POJ. Još tada je uspijevalo ozlogašenim kvislinškim komandantima da, u vrijeme kada je bilo u toku oslobođenje Srbije i Beograda, preduzimaju aktivna dejstva oko Tuzle i u dolini Spreče. Osim toga četnici na Majeveci su aktivno radili da u svom sastavu obrazuje muslimanske jedinice. Na takvo ponašanje vjerovatno je imalo nekog uticaja i prisustvo Draže Mihailovića (koji se u septembru prebacio na područje Semberije i Majevice). Stab 3. korpusa je zapažao da se proces diferencijacije, naročito u četničkim jedinicama, provodio kraju. On je, početkom oktobra, konstatovao: »... Pristupanje četnika u našu vojsku je veoma slabo. U nekoliko slučajeva, zadnjih mjesec dana, pristupilo je po 10-15 boraca... «⁹⁴⁾ Po tome se zaključivalo da su u četničkim jedinicama u većini ostali oni koji su se teže ogriješili prema narodu i njegovoj narodnooslobodilačkoj borbi.

94) AVII, k. 16, obavještajni izvještaj štaba 3. korpusa obavještajnom odjeljenju Vrhovnog štaba, oktobar 1944, br. reg. 25/1-1, dr Zdravko Antonie (i) Jeremija Perić, cit. d, str. 362. 374-5.

Koliko su pojedine četničke grupe u istočnoj Bosni bile čvrsto vezane za okupatora, na jednoj strani, i učvršćene u svom neprijateljstvu protiv NOP-a i njegove NOV i POJ, na drugoj strani, može se suditi i po tome što je na njih mali uticaj imao i poziv kralja Petra II Karadordevića, dat preko BBS-ia 11. septembra 1944. godine, svim Srbima, Hrvatima i Slovincima da se ujedine pod komandom maršala Tita (Vidi o tome šire: Jozo Tomasevich, cit. dj, str. 368-9).

Cio septembar su jedinice 27. divizije iz dana u dan objašnjavale amnestiju maršala Tita, pozivale zelenokadrovce i četnike da prekinu borbu i pređu na stranu NOV i POJ ako nisu počinili zločine prema narodu. Međutim, i poslije oslobođenja Tuzle, dio zelenokadrovaca je izbjegavao aa preda oružje i aa stupi u jedinice NOV i POJ, a bilo je više slučajeva o kojima je već bilo govora da su sami ili zajedno sa četnicima nastavili prepade na jedinice divizije. Isti je slučaj bio i sa četnicima Majevičkog korpusa, naročito onim iz rejona Paprače i Požarnice, koji su nastavili aktivna dejstva protiv brigade 27. divizije.

4. *Popuna jedinica. Proslave godišnjica 16. i 19. brigade i 27. divizije*

Mada je 27. divizija ostala u rejonu Tuzle i u dolini Spreče nepun mjesec dana i u tom vremenu imala prvenstveno operativne zadatke, organizovanje tog regiona, koji je, ujesen 1944. godine, zajedno sa Birčom, bio operativna osnovica 3. korpusa, imalo je odgovarajući uticaj na njen rad, život i dejstva u tom periodu, ali i kasnije. Neposredno poslije oslobođenja Tuzle pristupilo se organizovanju željezničkog saobraćaja na linijama Tuzla-Živinice (koja je kasnije produžena do Đurđevika) i Tuzla-Simin Han. Obje su bile pod vojnom kontrolom i služile su za operativne i privredne potrebe, a i za prevoz građana. Kasnije, u novembru, uspostavljena je i pošta za prenos službenih i privatnih pisama. Njena mreža je obuhvatala gotovo cijelu slobodnu teritoriju. Preko nje su borcima i starješinama 27. divizije kada su bili na Romaniji stizala pisma od rođaka i prijatelja. Već do kraja septembra počeo je rad raznih vojnih radionica, među njima i onih koje su opravljale oružje. U novembru je proradio i pogon za proizvodnju ručnih bombi. Istovremeno su narodne vlasti i korpusne pozadinske službe aktivirale rudarsku i industrijsku proizvodnju u obimu koji su omogućavali energetski izvori (snaga termocentrala), raspoloživi resursi i zatečene količine repromaterijala. Posebno su bile značajne mogućnosti koje je oslobođena Tuzla pružala za zbrinjavanje ranjenika. Korpusna sanitetska služba je u njoj organizovala bolnicu u kojoj se moglo liječiti oko 500 ranjenika i bolesnika.⁹⁵

Međutim, u početku je najvažniji zadatak jedinica bila mobilizacija novih boraca. U tome je Tuzla i njena okolina dala najveći doprinos snazi i borbenim mogućnostima jedinica 3. korpusa.

95) Zbornik NOR, IV/30, izvještaj štaba 3. korpusa Vrhovnom štabu, 1. 10. i 28. 11. 1944. godine, dok. br. 1 i 121.

U zapovijestima i naređenjima koja su dobijali štabovi 27. divizije i njenih brigada za napad na neprijatelja u Tuzli, a i poslije njenog oslobođenja, popuna jedinica je stalno isticana kao jedan od najvažnijih zadataka. Na tome su neposredno radile same jedinice na prostorijama gdje su se borile ili boravile; to je bio dornen aktivnosti i mobilizacijskih organa komandi vojnih područja i mjesta, organa narodne vlasti i svih organizacija NOP-a.

Još od početka septembra 1944, u aparatu Korpusne vojne oblasti vršene su pripreme za izvršavanje najvažnijih zadataka koji su se očekivali poslije oslobođenja Tuzle. To je omogućilo da ta komanda odmah počne da efikasno radi. Već prvog dana (17. septembra) ona je obrazovala Komandu tuzlanskog vojnog područja, a tog i narednih dana formirane su komande mjesta u Tuzli, Živicama, Lukavcu, Kreki, Gornjoj Tuzli i Srebreniku. Toliki broj komandi mjesta na ne tako velikoj slobodnoj teritoriji obrazovan je »... zato da bi mogli što organizovanje razviti rad po svim otcjecima, a kao najvažniji zadatak izvršiti mobilizaciju ljudstva.«⁹⁶

I tada, kao i ranije, mobilizacija novih boraca je smatrana kao zadatak prvenstveno političkog karaktera, a ne kao stvar administrativnog pozivanja (upisivanja, ljekarskog pregleda i razvrstavanja) onih koji su dužni da kao građani jugoslovenske države zajednice idu u borbu protiv neprijatelja. Otuda su sva rukovodstva koja su se našla u oslobođenoj Tuzli i njenoj okolini prvih dana glavnu pažnju i aktivnost usmjerila na političko djelovanje među stanovništvom, a i među zarobljenim neprijateljevim vojnicima - radi popune jedinica 3. korpusa. To je bio hitan zadatak, jer su se brigade i partizanski odredi u stalnim borbama bili sveli na relativno mala brojna stanja boračkog sastava. U gradu su štab korpusa i štabovi divizija taj rad koordinirali sa odgovarajućim rukovodstvima KPJ, SKOJ-a, Narodnooslobodilačkog fronta, organima narodne vlasti i vojno-pozadinskim institucijama. U okolnim mjestima i selima nosioci te aktivnosti bili su štabovi brigada i bataljona, a u njima posebno politički komesari jedinica.⁹⁷

Osnovni oblik političkog djelovanja bili su tzv. mobilizacioni zborovi. Na njima su predstavnici političkih organizacija i štabova jedinica okupljenim građanima objašnjavali političku situaciju, spoljnu i unutrašnju, govorili o stanju na frontovima u svijetu i u zemlji, i ukazivali na rezultate koje je tokom rata-

96) Isto,

97) Isto, dok. br. 20.

ostvario narodnooslobodilački pokret. Tih dana se posebno na svakom zboru govorilo o toku i rezultatima ofanzive Narodnooslobodilačke vojske u Srbiji i drugim krajevima Jugoslavije. Osim toga, i na tim se zborovima objašnjavala amnestija koju je u ime NKOJ-a dao maršal Tito pripadnicima kvislinškim formacija ako pređu na stranu NOV i POJ i isticalo da se rok njenog trajanja produžuje i poslije 15. septembra.⁹⁸ Prvi mobilizaciono zbor je organizovan već 18. septembra, drugog dana poslije oslobođenja Tuzle. Štab 3. korpusa je o njemu obavijestio Vrhovni štab, tražeći da u vrijeme kada počne (17 časova) iznad grada kruže naši avioni.⁹⁹ Poslije toga, održano je još nekoliko sličnih skupova u Tuzli i okolnim mjestima, Takođe, i proslave godišnica 16. muslimanske i 19. birčanske brigade i 27. divizije, koje su održane u Tuzli, imale su mobilizacijsku svrhu. Sve te manifestacije bile su dobro posjećene i na njima se ispoljavalo jedinstvo naroda i visoka spremnost za ulaganje najvećih napora radi pobjedonosnog završetka rata i oružane revolucije. »Na zborovima narod je oduševljeno pozdravljao našu vojsku, klicao drugu Titu, AVNOJ-u, ZAVNOBiH-u i Nacionalnom komitetu.«¹⁰⁰

Naravno, među građanima Tuzle bio je nemali broj onih koji nisu čekali nikakve zborove ni pozive, nego su se odmah uključili u jedinice 27. divizije kada su one, izjutra 17. septembra, oslobodile grad. U većini to su bili omladinci i omladinke koji su se još ranije vezali za NOP, a nisu imali prilike da prije godinu dana, kada je Tuzla bila prvi put oslobođena, stupe u jedinice NOV i POJ.

U sačuvanim izvorima nema dokumenata u kome bi bio sumiran ukupni efekat mobilizacijskih napora koji su činjeni do sredine oktobra 1944. godine. U operativnom izvještaju za mjesec septembar, štab 3. korpusa je, 26. oktobra, izvijestio Vrhovni štab da je sama Tuzla i okolina dala oko 1.000 boraca i da se mobilizacija uspješno nastavlja. U istom izvještaju on je takođe, naveo da je od 500 zarobljenih neprijateljevih vojnika u borbi za oslobođenje Tuzle »najveći dio pristupio u naše jedinice«. Osim toga, pisao je i sljedeće: »Osipanje ljudstva iz 13. SS divizije otpočelo je još prije oslobođenja Tuzle, tako da su se veće grupe dezertera koje su lutale po okolnim selima poslije oslobođenja Tuzle javljale našim vlastima i stupale u redove naše vojske. Ovaj broj popeo se na cifru preko 500..

98) Isto.

99) Isto, IV/29, cit. dok. br. 133, str. 546.

100) Isto, IV/30, cit. dok. br. 20.

101) Isto, cit. dok. br. 53.

U Tuzli 21. septembra 1944. godine, na godišnjicu 16. muslimanske brigade

U izvještaju od 5. oktobra, izvijestio je Vrhovni štab da je do toga vremena »... na stranu naše vojske prešlo... preko 700 vojnika sa svom ratnom opremom« iz 13. SS divizije.¹⁰²¹ Osim toga, u tom dokumentu on je konstantovao i sljedeće. »Pred vojničkim operacijama naših jedinica jedan procenat zelenog kadra i legije prilazi našim redovima, drugi predaje oružje, dok se još uvijek drže po strani pojedine grupe vojnički neorganizovane pod uticajem muslimanske reakcije...«¹⁰³ Do kraja novembra 1944. godine, dakle za nešto više od dva mjeseca, na tuzlanskom vojnom području mobilisano je oko 3.000 boraca za jedinice 3. korpusa.¹⁰⁴

U izvještajima Vrhovnom štabu, štab 3. korpusa navodi da je »odziv građanstva Tuzle, radnika Kreke i Soline i seljaka Sprečke doline bio priličan« i da se 27. divizija popunila tako »daje priliv novog ljudstva iznosio u procentima 90% predašnjeg brojnog stanja divizije«.¹⁰⁵¹ Prema tom podatku može se zaklju-

102) Isto, cit. dok. br. 20.

103) Isto.

104) Isto, cit. dok. br. 121

105) Isto, cit. dok. br. 53.

čiti daje divizija poslije oslobođenja Tuzle gotovo udvostručila svoje brojno stanje. Tadašnji načelnik štaba divizije Rudolf Petovar u jednom članku objavljenom 1971. godine navodi daje u to vrijeme 27. divizija narasla na blizu 3.000 boraca.¹⁰⁶

Takođe, i o broju boraca koji su tada stupili u pojedine brigade 27. divizije postoje samo fragmentarni podaci. U operacijskom dnevniku štaba divizije zabilježeno je sljedeće:

U 16. muslimanskoj brigadi su 19. septembra formirane četvrte čete po bataljonima, a tog dana je zabilježeno da »pripodolazi novomobilisano ljudstvo«. Za 26. septembar je navedeno daje na prostoriji na kojoj se tada ona nalazila »zelenokadrovcima dat rok za predaju odnosno za pristupanje u NOVJ...«, a za naredni dan je konstantovano da »pristupa veći broj zelenokadrovaca i (bivših) esesovaca u brigadu«. U dijelu koji se odnosi na 19. birčansku brigadu zabilježen je samo onaj već citirani podatak o tome da je 50 zarobljenika u Zvorniku izrazilo želju da stupi u NOV i POJ. U tom dnevniku za 20. romanijsku brigadu zabilježeno je, međutim, znatno više podataka: za 18. septembar stoji da se tog dana »prijavilo 89 SS vojnika sa oružjem«, za 23 - daje stiglo 15 novomobilisanih boraca, za 24 - da su mobilisana 22 borca, a za tri naredna dana takođe se bilježi daje ukupno mobilisano 40 boraca¹⁰⁷. Takođe su i podaci o popuni u toku prve polovine oktobra fragmentarnog karaktera

r a 108)

Početak oktobra 1944. godine 16. muslimanska brigada je imala preko 800¹⁰⁹, 19. birčanska - 526,¹¹⁰ a 20. romanijska brigada (30. septembra) - 565 boraca i starješina." " Kako se u Tuzli relativno dobro i brzo popunila u prvih nekoliko dana poslije oslobođenja grada, 16. muslimanska brigada je u svom sastavu formirala jedan novi (3) bataljon na taj način što su njega izdvojene pojedina četa iz dotadašnja tri bataljona. Mjesec dana kasnije (21. oktobra) i u 20. romanijskoj brigadi takođe je formiran četvrti bataljon.¹¹²

Veći dio novih boraca kojima su se tada popunile jedinice 27. divizije bili su Muslimani. Među njima je više od polovine služila u raznim neprijateljevim formacijama, najviše u 13. SS

106) Rudi Petovar, cit. čl. n. dj, str. 378.

107) Zbornik NOR, IV/30, dok. br. 30.

108) Isto, cit. dok. br. 75.

109) Ahmet Djonlagić i Camil Kazazović, cit. d., str. 210.

110) Zbornik NOR, IX/7, cit. dok. br. 34.

111) AVII, k. 1112A, cit. br. reg. 10-4 (Na dan 1.9. 1944. godine 20. romanijska brigada je imala svega 332 borca i starješine).

112) Zbornik NOR, IV/30, cit. dok. br. 30 i 75.

divizije i zelenom kadru. Borci koji su dezertirali iz 13 SS divizije bili su dobro vojnički obučeni u njemačkim nastavnim centrima i imali su dosta borbenog iskustva, stečenog u borbama protiv jedinica 3. i 12. korpusa. Ali, ispoljavali su nesnalaženje u noćnim borbama i primjetno su zazirali od njih. Zato je u brigadama odmah organizovano obučavanje tih boraca za noćne borbe. Međutim kako se i očekivalo, osnovni problem kod njih su bila razna shvatanja i navike s kojim su došli iz neprijateljske vojske. Kod pojedinaca se zapažalo da se u novoj sredini osjećaju nelagodno, da su rezervisani i da s izvjesnom zebnjom gledaju na svoj položaj. Radom partijske i skojevske organizacije te pojave su brzo preovladane. Posebno se vodilo računa o tome da i ti borci koji su došli iz neprijateljevih vojski budu u svemu ravnopravni sa starijim borcima koje su zatekli u četama. Političkim radom i brižljivim odnosom težilo se da se i kod njih što prije stvori osjećaj pripadnosti NOP-u i Narodnooslobodilačkoj vojsci i razvije politička ubijedenost u vrijed-

Jedinice 27. divizije na smotri 11. oktobra 1944. godine u Tuzli

nosti ciljeva narodnooslobodilačke borbe. To su bili važni ciljevi političkog rada u jedinicama u narednom periodu.¹¹³

Proslava godišnica 16. i 19. brigade i 27. divizije i poslovi vezani za njih imali su tada važnu ulogu i u mobilizaciji novih boraca, o čemu je bilo govora, i u moralno-političkom učvršćenju jedinica. U čast tih jubileja skojevske organizacije brigada pokrenule su takmičenja u jedinicama i kojim su glavne aktivnosti bile vezane za izvršavanje borbenih zadataka i za razvijanje političkog i kulturno-prosvjetnog rada. Tako je 16. muslimanska brigada svoju godišnjicu dočekala bez gotovo i jednog nepismenog u svojim redovima; svi njeni borci bili su osposobljeni da mogu objašnjavati važnije događaje iz razvoja narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji, znali su funkcije i uloge AVNOJ-a, ZAVNOBIH-a, Nacionalnog komiteta, razumjeli suštinu federativnog uređenja Jugoslavije i položaja Bosne i Hercegovine u njoj i poznavali važnije pojedinosti iz borbe i života brigade u protekloj godini rata. Slične rezultate su postigle i 19. birčanska i 20. romanijska brigada. Poslije oslobođenja Tuzle u tim brigadama je velika pažnja poklonjena tome da se novi borci Muslimani što toplije prime od njihovih drugova Srba i da se u četnim i bataljonskim kolektivima, sada nacionalno mješovitim, ostvari i učvrsti bratstvo Srba i Muslimana i drugih narodnosti. U izvještaju od 7. novembra 1944. godine, politički komesar 27. divizije konstantovao je da su u tome »... zbilja postignuti veliki rezultati«.¹¹⁴ Naravno, tako visok stepen politizacije boračkog sastava bio je prvenstveno rezultat rada partijskih i skojevskih organizacija. Kada su u tako homogene i politički aktivne borbene kolektive stigli novi borci, nije trebalo mnogo vremena da ih ta sredina brzo oduševi i politički aktivira u svom pravcu.

Programi svečanih proslava godišnjica u osnovi su bili slični: obuhvatali su više manifestacija, kao što su: prigodna izdanja četnih i bataljonskih zidnih novina, brigadnih i divizijskog lista, defilei i svečane smotre uz učešće građanstva Tuzle, posebne političke časove o borbenom životu brigada i divizije, svečane ručkove i priredbe za sastav jedinica i za građane. Sve tri proslave su održane u Tuzli, a godišnjicu divizije 20. romanijska brigada proslavila je u Vlasenici, sa građanima te varošice.

113) Isto, IX/7, cit. dok. br. 99, i Ahmet Djonlagić i Ćamil Kazazović, cit. d., str. 211 (O rješavanju tih problema i zadataka ima više podataka i u izvještaju štaba 3. korpusa Vrhovnom štabu, 4, 12. 1944, Zbornik NOR, IX/7, dok. br. 135).

114) Ahmet Djonlagić i Ćamil Kazazović, cit. d., str. 184-5.

Stare i novoimenovane starješine u štabu 27. divizije, Tuzla oktobra 1944. godine. U prvom planu s lijeva u desno: Ratko Perić, Pero Kosorić, Rudolf Petovar, Đuro Medenica, Veselin Radojčić i Miloš Zekić

Proslava godišnice 16. muslimanske brigade počela je u 10 časova 21. septembra na gradskom trgu koji je bio ukrašen zastavama i transparentima. Prisustvovalo joj je nekoliko hiljada građana. S nje su upućeni pozdravni telegrami vrhovnom komandantu maršalu Titu i ZAVNOBIH-u, pročitana je naredba štaba Brigade o pohvali boraca i starješina koji su se istakli u proteklom periodu. Na njoj su govorili načelnik štaba korpusa, predstavnik Oblasnog odbora Narodnooslobodilačkog fronta, Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora, komandant brigade, rukovodilac Skoja u brigadi i omladinka iz jednog bataljona. Sva ta istupanja, dosta kratka i sažeta, bila su pretežno mobilizatorskog Karaktera. Govornici su ukazivali naročito na dužnost svih građana da se nesebično uključe u borbu za konačno oslobođenje zemlje, za učvršćenje oratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije, posebno Bosne i Hercegovine."⁵¹

Završne pripreme za godišnjicu 19. birčanske brigade (24. oktobar) pale su u vrijeme kada su stigle vijesti o oslobođenju Beograda. Brigada je tada nalazila u Tuzli, pa je njena proslava

115) Isto, str. 186-7.

Jedinice 21. divizije na smotri 11. oktobra 1944. godine u Tuzli

povezana sa tim krupnim događajem. Na vijest daje oslobođen glavni grad Jugoslavije, Tuzla je odmah počela da se kiti zastavama i transparentima, a sutradan, od ranog jutra, njene ulice su se punile povorkama građana, vojske, školske djece i organizacija omladine i žena. Masa razdraganih manifestanata iskupila se pred štabom 3. korpusa i Oblasnim narodnooslobodilačkim odborom. Razne delegacije iz grada i sa sela u dolini Spreče stigle su da izraze svoju radost i čestitke. Istog dana su u crkvama (pravoslavnoj i katoličkoj) i džamiji održana svečana bogoslužjenja u čast oslobođenja glavnog grada Jugoslavije. Njima su prisustvovala delegacije vojske i narodnih vlasti. U toj situaciji je riješeno da se godišnjica 19. birčanske brigade održi sutradan, to jest dva dana ranije - 22. oktobra. Njen osnovni sadržaj bio je u održavanju zborova u selima oko Tuzle, gdje su bile raspoređene njene jedinice. Na niima je najvažnije bilo da se prisutni upoznaju sa značajem oslobođenja glavnog grada Demokratske Federativne Jugoslavije. Tek uveče je priredba u Živicama bila posvećena godini borbe i života 19. birčanske brigade."⁶¹

116) Zbornik NOR, IV/30, cit. dok. br. 75 i saopštenje general-pukovnika Rudolfa Petovara data autoru decembra 1982. godine.

Štabovi 3. korpusa i 27. divizije na proslavi godišnjice 27. divizije, 11. oktobar 1944. godine u Tuzli. Zdesna u lijevo: Zarije Skerović, politički komesar 27. divizije. Pero Kosorić, dotadašnji komandant 27. divizije (koji je tih dana postavljen na dužnost načelnika štaba 3. korpusa), Dane Olibina, politički komesar 3. korpusa, i Vlado Popović, komandant 3. korpusa

O godišnjici 27. divizije njen štab je zabilježio sljedeće u operacijskom dnevniku: »Divizija vrši proslavu godišnjice u Tuzli uz svečanu smotru na Trgu maršala Tita, zatim zajednički ručak sa predstavnicima vojnih i narodnih vlasti, kao i građanstva, uvečer priredba - veselje«. U čast tog dana je izišao i list 27. divizije, a štab 3. korpusa uputio je borcima i starješinama prigodnu čestitku.¹¹⁷

Tri dana prije te godišnjice, 8. oktobra, izvršene su kadrovske izmjene u štabu divizije. Kako su Pero Kosorić i Rudolf Petrovar premješteni na nove dužnosti u štabu 3. korpusa (prvi, za načelnika štaba, a drugi - za pomoćnika načelnika štaba), za komandanta divizije postavljen je Miloš Zekić, do tada komandant 38. divizije, za načelnika štaba - Vojo Ilić, a za zamjenika komandanta - Ratko Perić.¹¹⁸

117) Isto i A VII, k. 408, br. reg. 4/34.

118) Isto i Zbornik NOR, 11/14, dok. br. 174 i 175.

Omladina Tuzle sa zastavom koju je darovala 27. diviziji na njenu prvu godišnjicu, U. oktobra 1944. godine